

A jelentés kérdései

I. A pszichologizmustól a strukturalizmushoz¹

I. Ma már aligha vonható komolyan kétségbe, hogy a nyelvtudomány klasszikus korszaka részben SAUSSURE, főleg pedig BLOOMFIELD munkásságának hatására századunk első évtizedeiben véget ért, és egy új korszak vette kezdetét tudományunk történetében.

A strukturalizmus megjelenése legalább olyan minőségi változást jelent a nyelvről szóló klasszikus felfogáshoz képest, mint amilyen fordulatot az Einstein nevéhez fűződő relativitás elmélete hozott a fizikában a klasszikus mechanikához képest.

A nyelvtudomány klasszikus korszakának egyik sajátossága az volt, hogy sok mindennel foglalkozott, ami többé vagy kevésbé összefügg a nyelvvel, kapcsolatban van vele, de viszonylag kevés figyelmet fordított magára a nyelvre. A klasszikus korszak például egyik fő feladatának tekintette a nyelvek összehasonlítását. Sokan ma is ezt tartják a nyelvtudomány tulajdonképpeni feladatának. Pedig a nyelvek közötti rokonság kérdése — már ami e jelenség okát és a belőle levonható következtetések természetét illeti — valójában kívül esik a nyelvtudomány legbensőbb feladatkörén.

Mindannyian jól tudjuk, hogy rokon nyelvek általában miként jönnek létre. Oly módon, hogy egy viszonylag egységes ősnelv beszélői — történelmi-társadalmi okok hatására — szétválnak, s a szétválás eredményeként nyelvük hajdani egysége is felbomlik. A lényeg tehát az, hogy a rokon nyelvek létrejöttének nem nyelvi okai vannak.

S miként állunk a nyelvi rokonságból levonható következtetésekkel? Említsünk erre néhány példát az indoeurópai összehasonlító nyelvészet köréből. Tudjuk pl., hogy a régi indoeurópai nyelvekből összeállítható egy szóhasznítás, amelynek 'érc, fém' a jelentése. Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy az indoeurópai ősnelv beszélői még szétválásuk előtt megismerték a fémmegmunkálást. Egy másik közismert példa. A keletre szakadt indoeurópai nyelvek mezőgazdasági terminológiája nem eredeti. Ebből viszont az a következtetés vonható le, hogy az indoeurópai népek a földműveléssel csak a szétválásuk után ismerkedtek meg. Az ilyen példák számát tetszőlegesen szaporíthatnánk. Valamennyi arról tanúskodik, hogy a nyelvi rokonságból nyerhető adatok jórészt nyelven kívül eső körülményekre vetnek világot, legfeljebb csak technikájukban tartoznak a nyelvtudományra, végcéljukban nem.

¹ Jelen írásom „Questions of Meaning” című kis monográfiám (Mouton & Co., The Hague, „Janua Linguarum” XXVII) kisebb mértékben módosított magyar nyelvű változata.

Vessünk most egy pillantást a nyelvek közötti érintkezésnek arra a formájára, amelynek eredményeként jövevényszavak kerülnek át az egyik nyelvből a másikba! A magyar nyelvben pl. mintegy ezer szláv jövevényszó van. Mit tudunk meg, ha ezeket a szláv jövevényszavakat vizsgáljuk? Mindenekelőtt azt, hogy a magyarok, miután a Kárpát-medencében megtelepedtek, szláv nyelvű népekkel kerültek tartós érintkezésbe. Ez történelmi tény. Ha a szláv jövevényszavakat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az élet milyen területére tartozó fogalmakkal kapcsolatosak, akkor viszont az tűnik ki, hogy a mezőgazdaságot és a kereszténységet a magyarság csak a honfoglalás után, jórészt szláv közvetítéssel ismerte meg. Ez viszont művelődéstörténeti tény. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak a vizsgálata tehát felbecsülhetetlen értékű adalékokkal szolgálhat a történész meg a kultúrtörténész számára, de viszonylag keveset árulnak el a szavak magáról a magyar nyelvről. Egyetlen nyelvre sem jellemző az, hogy melyik nyelvből és milyen jövevényszavak kerültek bele — ez csak az illető nyelvet beszélő népre jellemző. S így a nyelvtudomány, ha jövevényszavakat vizsgál, semmi több, mint *ancilla historiae*.

Fentebb azt mondtuk, hogy a nyelvi rokonság adatai nyelven kívüli körülményekre derítenek fényt. Természetesen nemcsak azokra. Voltak a nyelvhasználatnak nyelvi következtetései is. Csakhogy ezek a következtetések mindig az egyes nyelvekben fellelhető alakok, jelenségek stb. *történetére* vonatkoztak. Korunk nyelvtudományát viszont nem a jelek története, hanem a jelnek egy adott rendszerben elfoglalt helye érdekli. (Lásd I. 4.) Ennek meghatározása viszont csak a vizsgált nyelv — mint önmagában zárt rendszer — anyaga alapján történhet. Ezzel magyarázható, hogy az összehasonlítás századunkban háttérbe szorult, mert sok mindenre feleletet ad, csak éppen arra nem, ami századunk nyelvtudományát elsődlegesen érdekli. Helyesen írja WARTBURG: „Jede Sprache ist auf einer jeden ihrer Stufen ein System, das seine innere Beziehungen in sich selber trägt, das seinen eigenen Gesetzen folgt, und streng genommen zu seiner Erklärung keines Vergleiches bedarf.”²

2. A szerzők többsége — valahányszor a nyelvtudomány századunkban bekövetkezett nagy változásának a méltatására kerül sor — azt emeli ki, hogy a strukturalizmus, mint neve is mutatja, a XIX. század atomisztikus nyelvfelfogásával szemben a nyelvet zárt rendszernek tekinti. Ennek a megállapításnak sem igaz voltát, sem fontosságát nem akarjuk elvitatni. Úgy gondoljuk azonban, hogy a legszembetűnőbb különbség a múlt század felfogása és a mi korunk meggyőződése között nem ebben van, s még csak abban sem, hogy a szinkronia kérdéseinek ma jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint elődeink.

A XIX. század nyelvtudományának — a végső elméleti-világnézeti alapokat illetően — az a legszembetűnőbb vonása, hogy a nyelv valóságát az egyéni tudatba helyezi, tehát elsődlegesnek és valóságosnak azt tartja a nyelvből, ami abból az egyén tudatában él. Ezzel szemben a strukturalizmust az a felismerés hatja át, hogy a nyelv természetére nézve nem pszichikai, elsődleges formában nem az egyén tudatában él, s éppen ezért vizsgálatára a pszichológiai

² „Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft”, *Mélanges linguistiques offerts à CHARLES BALLY* (Genève, 1939), 9. 1.

kategóriái és módszerei nemcsak hogy elégtelenek, hanem egyszerűen inkompetensek és indifferensek.

Tudjuk, hogy az újgrammatikusoknak a nyelvre vonatkozó általános nézeteit PAUL kodifikálta. Ő adott hangot a legvilágosabban annak a nézetnek is, hogy egyén felett álló, egyénen kívüli nyelv voltaképpen nincsen, csak individuális nyelvek vannak, s az „angol nyelv”, „német nyelv” stb. terminusok merő fikciókat takarnak, fikciókat, amelyek mögött nincs valóság.

Azt a primitív nézetet, hogy e nyelv székhelye az egyéni tudat, támogatni látszott az a körülmény, hogy egy nép kihalása, tehát az egyéni tudatok megszűnése esetén a nyelv is kihal. Ez a tény azonban egyáltalán nem bizonyítja a nyelv pszichikai természetét. Hisz egy nép kihalása esetén annak nemcsak a nyelve megy veszendőbe, hanem megsemmisül egész társadalmi léte, megsemmisülnek az intézményei, a termelő erői és a társadalmi viszonyai is. Márpedig ez utóbbiakról senki sem állíthatja komolyan, hogy csak az egyéni tudatban léteznek, hisz ha ez igaz lenne, akkor néhány felvilágosító rádióbeszédrel meg lehetne változtatni egy ország társadalmi rendjét.

A nyelv székhelye nem lehet az egyén tudata. Ha egy adott nyelvi közösség minden beszélője esetében feltennénk a kérdést: vajon az illető nyelv léte függ-e az illető beszélő lététől (halálától, a nyelvközösségből való kiválásától stb.), akkor e kérdésre határozott nemmel kellene felelnünk. Azt tapasztalánk tehát, hogy a nyelv külön-külön minden egyes beszélőtől független, külön-külön minden egyes beszélő a nyelven kívül áll, vele szemben áll. A nyelv létezett az egyén születése előtt és létezni fog az egyén halála után, mégpedig minden egyes individuum születése előtt és minden egyes individuum halála után.

Eltérően PAULTól és irányzatától WUNDT is felismerte annak a nézetnek a tarthatatlanságát, mely szerint a nyelv az egyén tudatában él. WUNDT úgy próbálta megoldani a kérdést, hogy a nyelv valóságát az egyén tudatából a kollektív tudatba helyezte át. Csakhogy ez a kollektív tudat WUNDTnál még lényegében nem más, mint az egyéni tudatok összege, átlaga, hasonlósága. Viszont ma már tudjuk, hogy az egyéni tudatok mechanikus összeadása nem eredményez kollektív tudatot. Az egyéni tudatok együttesen sok egyéni tudatot adnak. Ellenkező esetben azt kellene feltételeznünk, hogy az egyéni tudatok valamilyen misztikus metamorfózison mennek keresztül és összeadódnak.

A kérdést kielégítően csak az oldja meg, ha feltételezzük a nyelv objektivitását.³ Mit jelent az, hogy a nyelv objektív? Azt, hogy elsődlegesen, valóságosan nem az egyén tudatában létezik, hanem azon kívül. Ami az egyén tudatában van, az nem a létező nyelv, hanem annak csak szubjektív lenyomata, szükségképpen hiányos és egyénenként eltérő tükröződése. A nyelvtudomány tárgya a valóságos egyéntől független nyelv lehet csak, azok az elképzelések, amelyek az egyénben a tőle független, objektív nyelvről élnek (pl. a hírhedt Sprachgefühl stb.) a nyelvtudomány szempontjából teljesen közömbösek. E tekintetben éles különbség van strukturalista és pszichologista nyelvfelfogás között. A pszichologisták a nyelvtudomány igazi tárgyának az egyénben élő nyelvi elképzeléseket tartották. Ebből következett, hogy valójában tagadták a nyelvtudomány önállóságát; a pszichologista nyelvész számára a nyelvtudomány lényegében a lélektan egyik alkalmazott ága. E tekintetben még

³ Lásd hozzá SZMIRNYICKIJ, A. I., Objektivnoszty szuscsestovonyija jazika. Moszkva, 1954.

SAUSSURE sem lépett tovább. Amikor egyfelől zseniálisan megjövendölte az általános jeltan eljövetelet, másfelől az egészet a társadalmi lélektan egy új fejezetének nyilvánította.

A nyelv objektivitásának megértését, e nézet elterjedését nagymértékben gátolja az a körülmény, hogy a nyelv nem mutatkozik meg olyan „kézzelfogható” módon, mint a fizikai világ tárgyai. Egy ház esetében pl. könnyen külön tudom választani a házról készült fényképet és a kép tárgyát, a valóságos házat. A nyelvi leírás esetében a leírás tárgyát, a nyelvet nem tudom a házhoz hasonló módon megmutatni. Ám ez nem szól a nyelv objektivitása ellen. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az objektivitásnak két formája van. Egyszerűbb formája az, amelyet az úton heverő kódarab képvisel, s általában a tárgyi világ. Kevésbé szembevetendő, bonyolultabb, s éppen ezért nehezebben felismerhető az a forma, amelyet a nyelv képvisel. Ez a társadalmi objektivitás. De ez az utóbbi is objektivitás, mert eleget tesz az objektivitás alapvető definíciójának: nem az egyén tudatában él, hanem azon kívül, attól függetlenül. A társadalmi objektivitás fogalmának feltárása és kidolgozása MARX KÁROLY érdeme. De meg kell mondanunk, hogy a nyelv objektivitásának gondolatához a strukturalizmus legjobb képviselői is eljutottak. Ennek bizonyosságául álljon itt egy HJELMSLEV idézet: „... le grammairien n'a pas besoin d'avoir recours au phénomène subjectiv constitué par le sentiment linguistique des sujets parlants; au contraire la considération de ce facteur variable et fuyant ne servirait qu'à troubler le resultat. Le système linguistique et les valeurs dont il consiste ne sont pas des faits psychologiques. Le système et les valeurs sont independants de l'individu...”⁴

3. Mint láttuk, századunk nyelvtudományának legfontosabb felismerése a nyelv létezési módjára, székhelyére vontkozik. Ám annak a megállapításnak, amely szerint a nyelv objektív, tehát a beszélőtől független, nem pszichikai természetű jelenség, fontos következményei vannak az emberi nyelv és más társadalmi jelenségek viszonyát illetően is. Tudjuk jól, hogy PAUL híres könyve előszavában azokat a tudományokat tekinti szellemtudományoknak, amelyek tárgyában szerepe van a pszichikai tényezőknek, szemben a természettudományokkal, amelyek tárgyában pszichikai tényezők nem játszanak szerepet.⁵ Az I. 2.-ben mondottakból viszont az következik, hogy a nyelvtudomány egészen sajátos helyet foglal el a társadalomtudományok körében. Miként az orvostudomány az általános biológiához, úgy viszonylik a nyelvtudomány az általános jeltanhoz. Csak míg az orvostudomány és a biológia egyformán természettudomány, addig a nyelvtudomány társadalomtudomány, az általános jeltan viszont nem az. Ez olyan dilemma, ami még megoldásra vár.

Egyébként tudjuk, hogy eddig még senkinek sem sikerült törvényszerű összefüggést feltárnia egyfelől nyelvi szerkezet, másfelől meghatározott társadalmi forma (feudalizmus, kapitalizmus stb.), kultúra, faj, vallás stb. között. A múlt század a nyelvet a kultúra egyik fejezetének, részének tekintette. A strukturalista nyelvészet másik fontos felismerése viszont — a nyelv objektivitása

⁴ HJELMSLEV, L.: „La catégorie des cas. Étude de grammaire générale.”: *Acta Jutlandica*, VII (1935), 86. l.

⁵ „Das psychische Element ist der wesentliche Faktor in aller Kulturbewegung, um den sich alles dreht, und die Psychologie ist daher die vornehmste Basis aller in einem höherem Sinne gefassten Kulturwissenschaft” (PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1920, 6. l.).

mellett, ill. abból következően — az, hogy a nyelv a kultúrának nem része, hanem csak hordozója, eszköze. Egy sajátos kultúra vagy kultúrkör rajtahagyhatja nyomait a nyelven, de nem szabhatja meg szerkezetét. Az irodalom, vallás, jog stb. tehát gyökeresen más természetű jelenség, mint a nyelv. Mindezek meghatározott társadalmi alaphoz vannak kötve. Mások a feudalizmus jogviszonyai, ismét mások a kapitalizmuséi. Mindezek a nyelven keresztül, pontosabban a nyelven keresztül is kifejezésre jutnak, de a nyelv nem azonosul velük, hisz alapvető vonása, hogy csak jelöli őket, mégpedig önkényesen jelöli valamennyit. Ezért tekinti századunk nyelvtudománya a nyelvet sui generis rendszernek, nem pedig különböző természetű összetevők konglomerátumának.⁶

4. Fentebb már emlékeztettünk arra a közismert tényre, hogy századunk nyelvtudománya jóval nagyobb súlyt fektet a szinkrón vizsgálatokra, mint tette azt a nyelvtudomány előző, klasszikus korszaka. Sokan ebben a múlt század egyoldalú történeti érdeklődésének a reakcióját látják, s arról beszélnek, hogy szinkrónia és diakrónia egyensúlyának, sőt valamely szintézisének kell idővel bekövetkeznie. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyzém meg:

A mai gyakorlat kétségtelenül az, hogy a szinkrón vizsgálatok egyre inkább a strukturalizmus szellemében készülnek, ugyanakkor a nyelvtörténeti munkák zöme a hagyományos szemlélet alapján folyik. Ebből sokan azt a hamis következtetést vonták le, hogy a strukturalizmus voltaképpen csak a szinkrónia területén jogosult, s a történeti nyelvészet régi módszerei éppen olyan érvényesek a maguk területén, mint amilyenek a strukturalizmus megjelenése előtt voltak. Ez nyilvánvalóan nem igaz. Ha csakugyan helytállók a strukturalizmus megállapításai, akkor minden nyelvészeti munka, amely nem a strukturalista szemlélet alapján készült, szükségképpen idejét múlta lehet csak, akár a szinkrónia, akár a diakrónia területéről legyen szó.⁷ A nyelvtudomány egysége akkor áll majd tehát helyre, ha a történeti nyelvészetben is uralkodóvá válik a strukturalista szemlélet. A strukturalizmus nem a nyelvtudomány egyik területének módszere, nem is egy a lehetséges módszerek közül, hanem — ha a nyelv valóban rendszer — a nyelvi vizsgálat egyetlen korszerű metodológiája.⁸

Ám a nyelvtudomány oly kívánatos egységéből korántsem következik szinkrónia és diakrónia egyenlő fontossága. Ugy gondoljuk, hogy a szinkrónia, amely egy adott időpont nyelvallapotával foglalkozik, mindig fontosabb

⁶ „Linguistics must attempt to grasp language, not as a conglomerate of non-linguistic (e.g. physical, psychological, logical, sociological) phenomena, but as a self-sufficient totality, a structure *sui generis*” (HJELMSLEV, L., Prolegomena to a Theory of Language, 2. 1.).

⁷ Sz. K. SAUMJAN egyik előadásában igen világosan mutatott rá arra a tényre, hogy minden nyelvészeti munka, amely nem a strukturalizmus szellemében készült, szükségképpen metafizikus, mert összefüggéseiből kiragadva vizsgálja a nyelvi jelenségeket. Ezzel szemben a strukturalista írók — még akkor is, ha nem marxista szerzők tollából jelentek meg — az ösztönös dialektika bizonyos vonásait mutatták. Lásd O szootnosenyii szinkronnogo analiza i isztoriceszszkogo izucsenyija jazikov. Moszkva, 1960, 71. 1.

⁸ V. V. IVANOV helyesen emelte ki, hogy sok tudós — ahelyett, hogy szinkrónia és diakrónia között tenne különbséget — hamis ellentétet posztulál strukturalizmus és historizmus között. Lásd O szootnosenyii... 78. 1.

marad, mint a diakrónia. Miért? Nos erre a kérdésre olyan választ kell adnunk, amely az első pillanatban meglepheti az olvasót. Azért fontosabb a szinkrónia, mert a nyelv jelek rendszere. Ezt ugyan ma már deklaratívén mindenki elfogadja, de sokan itt megállnak és nem vonják le e döntő felismerés következményeit. A jelviszony specialitása tudvalevőleg éppen az, hogy külsőleges viszony. Nem tartalom és forma viszonya. A jel nem tartalmazza a jelentéseket — ha tartalmazná azokat, akkor már nem lenne jel. Mármost éppen azért, mert a jelviszony külsőleges, nem okozati viszony, a jel funkcionálása szempontjából teljesen közömbös, hogy a jel használati köre milyen megfontolások, tényezők stb. hatására alakult ki, illetve hogy a jel alkalmazási módjában milyen változások mentek végbe. Továbbá: Mivel a jelviszony nem okozati viszony, mindazokat a változásokat, amelyek a jelek alkalmazási módjában végbemennek, magából a jelviszonyból nem vezethetjük le. Ez viszont azt jelenti, hogy a jelviszonyban beálló változásokat vagy a jelek használóira vezethetjük vissza, vagy pedig azokra a körülményekre (az azokban beálló változásokra), amelyek közepette használják e jeleket.

Hogy egy adott időpontban fungáló jelrendszer — s így nyelv is — milyen nagymértékben független saját történetétől, azt kitűnően mutatja az eszperantó nyelv esete. Közvetlenül megalkotása után az eszperantó nyelvnek nem volt története, s ennek ellenére vígan betöltötte feladatát. (Annak esetleges felsorolását, hogy az eszperantó nyelv egyes szavai milyen nyelvekből lettek összeválogatva, természetesen nem tekinthetjük az eszperantó nyelv történetének.) Általában a jövőben a nyelvtudomány egyik fontos feladata lesz, hogy tisztázza, egyáltalán lehet-e egy jelrendszernek története. Van-e értelme az ilyen kérdésfeltevésnek? Azt is tisztázni kell, hogy meddig tekinthető egy jelrendszer még ugyanannak, s mikortól másnak — ha nem másiknak?

5. A fentebb összefoglalt alapelveknek megfelelően századunk nyelvtudománya komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy levetkőzze a pszichologista nyelvszemlélet maradványait, más szóval azért, hogy a humanisztikus-romantikus nyelvszemlélet helyét az egzakt vizsgálódás foglalja el. Ami az előző korszak romanticizmusát illeti, e téren mindenekelőtt a jelentés megítélését kell említenünk, valamint azt a módot, ahogy a jelentés kérdéseit a nyelvi elemzésben felhasználták. Mivel elődeink általában visszaéltek a jelentés alkalmazásával, a strukturalizmus meglehetősen szkeptikus álláspontot foglalt el ezzel a kérdéskörrel szemben. Közben élt és ma is él egy irányzat, amely a szemantikát önálló és fontos stúdiumnak tekinti. Elég, ha ULLMANN vagy KRONASSER nevét említjük, s máris tudjuk, hogy melyik irányzatra gondolunk. Ez az irányzat — éppen a strukturalizmus említett, s mint majd látni fogjuk, lényegében jogos aggályaiból eredően — a nyelvtudomány perifériájára került. Mégpedig perifériára abban az értelemben, hogy nincs különösebb hatással a nyelvtudomány fejlődésére, és több tekintetben elmaradt attól, nem tudott lépést tartani annak elméleti haladásával. Így ez az irányzat — amelyet tradicionális szemantikának nevezünk a továbbiakban — lényegében megrekedt a pszichologizmus alapjainál. Ezt mindjárt a II. fejezetben mutatjuk ki, ahol a nyelvi jel pszichologista koncepcióját vesszük szemügyre.

II. A nyelvi jel pszichológista koncepciója

1. Ókori felismerés, hogy a nyelv jelek rendszere. Ám a nyelvtudomány különböző korszakaiban ezt az alapvető igazságot nem hangsúlyozták mindig egyforma nyomatékkal. Például egészen elhalkult ez a tétel a múlt század második felében, a pszichologizmus uralmának idején. Ezért hatottak SAUSSURE idevágó megállapításai az újdonság erejével.

Mármost nyilvánvaló, hogy ha a nyelv jelek rendszere, márpedig legjobb tudásunk szerint az, akkor a nyelvi jel természetének és alkotórészeinek tisztázása nemcsak a szemantika feladata (ha egyáltalán a szemantika önálló tudomány), hanem általában alapvető és elsőrendű feladata a nyelvtudománynak. Nos, kétségtelen, hogy a nyelvi jelről sokan és sokat írtak. Az utóbbi években azonban standardizálódott a nyelvi jelnek egy olyan elképzelése, amelyet, ha nem lenne túlságosan hosszú név, SAUSSURE—OGDEN—GOMBOCZ—ULLMANN-féle jeleképzelésnek is nevezhetnénk, valójában pedig inkább SAUSSURE—WEISGERBER elgondolásról van szó.

A szóban forgó jeleképzelés alapja az a SAUSSURE-i megállapítás, miszerint „Le signe linguistique unit non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique”.¹ Tehát SAUSSURE a nyelvi jelet voltaképpen két pszichikai természetű alkotórész egységként képzelte el. ULLMANN a két alkotórészről expressis verbis meg is mondja: „Le signe linguistique se trouvera donc restreint à deux termes, tous deux d'ordre psychique: le nom et le sens, ainsi qu'au lien qui les unit l'un à l'autre.”² Mármost a nemzetközi szakirodalomban tudomásom szerint WEISGERBER volt az első, aki felvetette azt a gondolatot, hogy a jelentés nem azonos egyszerűen a fogalommal, hanem viszonyfogalom, mégpedig név és fogalom viszonya.³ Tehát lényegében WEISGERBER nézetét képviseli ULLMANN is, amikor a jelentést így definiálja: „Meaning is a reciprocal relation between name and sense, which enables them to call up one another.”⁴ Ezek után nézzük meg, hogy a korszerű, tehát strukturalista nyelvfelfogás talajáról miként vélekedhetünk a nyelvi jelnek, ill. jelentésnek imént vázolt felfogásáról.

2. Nyilvánvaló, hogy már a SAUSSURE-i kiinduló tétel alapvetően elhibázott. Mégpedig két súlyos tévedés rejlik benne. Először is abszurdum, hogy a jel a nevet is meg a képzetet is magába foglalja. Hisz jel és jelölt dolog viszonya önkényes, míg a képzet és annak valóságban levő megfelelője nem ilyen viszonyban van egymással. Az asztal jele akármilyen hangsor lehet, de az asztal képzete nem lehet akármilyen. Az asztal képzetének hasonlítani kell az asztalra. Ha nem hasonlít hozzá, akkor vagy nem az asztal képzete, vagy egyáltalán nem is képzet.

A másik tényező az, amely szerint a nyelvi jel esetében nem a név, hanem annak csak akusztikai-pszichikai képe, tehát megint csak egy mentális tényező jön számításba. Vizsgáljuk meg ezt a gondolatot!

A nyelvnek az a feladata, hogy a bennünk támadó szubjektív tartalmakat mások számára is megfoghatóvá tegye. Mivel nincs módunk arra, hogy

¹ SAUSSURE, F. de, Cours de Linguistique générale. Paris, 1949, 100. l.

² ULLMANN, S., Précis de sémantique française. Berne, 1952, 22. l.

³ Lásd „Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?": Germanisch-romanische Monatsschrift XV (1927), 161—83. l.

⁴ ULLMANN, S., The Principles of Semantics. New York, 1957, 70. l.

e szubjektív tartalmakat közvetlenül cseréljük ki, kénytelenek vagyunk azokat objektívvá tenni. Ennek az objektívvé tételnek, átváltoztatásnak az eszközei a jelek. A jel tehát hivatásából eredően per definicionem csak objektív, fizikai lehet. Mivel agyunkhoz az érzékeinken keresztül vezet az út, a jelek az érzékeinkre hatnak, azokon keresztül tudósítják az agyat. Érzékelni viszont csak azt lehet, ami materiális. Már Szent Ágoston is világosan látta ezt, jeldefiniója erről tanúskodik.⁵ Anyagtalan jel, olyan jel tehát, amelyet sem hallani, sem látni, sem tapintani stb. nem lehet, semmiről sem tudósíthat, semmire sem figyelmeztethet.

3. Nézzük most ennek a jeleképzelésnek a továbbfejlesztett formáját, amely — mint említettük — voltaképpen WEISGERBER nevéhez fűződik, s ULLMANN a legharcosabb propagálója. Észert tehát a jelentés a SAUSSURE-i *image acoustique* és a concept viszonya lenne.

a) Ha a jelentés a tárgy képzetének és a név képzetének a viszonya lenne, akkor — mivel két képzet viszonyáról van szó, két olyan alkotórészről, amely „*d'ordre psychique*” — nos akkor a jelentés nem nyelvi, hanem pszichikai jelenség lenne. Hisz nyilvánvaló, hogy két pszichikai alkotórész viszonya csak pszichikai kapcsolatot eredményezhet, nyelvit nem. Ez esetben viszont a jelentés valóban nem tartozna a nyelvhez, s a jelentéstan nem a nyelvtudomány, legfeljebb csak a pszichológiának lehetne egy fejezete.

b) Ha a jelentés a tárgy képzetének és a név képzetének a viszonya lenne, akkor a jelentés egyformán függene mind a tárgy, mind a név képzetétől. Ez viszont azt jelentené, hogy minden esetben, amikor a név alakja megváltozik, változna, a jelentés is, függetlenül attól, hogy a tárgy, ill. annak képzete változatlan marad. Az ómagyar korban pl. az *út* szó hangalakja *utu* volt. A XIII. század folyamán a magyar nyelv rövid szóvégi magánhangzói lekoptak, s azóta e szó *út* alakban él tovább. Mármost, ha a jelentés a név és a tárgy-képzet viszonya lenne, akkor fel kellene tételeznünk, hogy az *út* mást jelentett a XIV. században, mint az *utu* a XII.-ben, függetlenül attól, hogy az *út* képzete nem változott, mivel maguk az utak sem javultak. Más szóval ez azt jelentené, hogy a jel és a jelentés viszonya nem önkényes, mert a jel legkisebb változása maga után vonja a jelentés változását is. ULLMANN tehát nem vette észre, hogy amikor a jelentés meghatározását illetően WEISGERBERhez csatlakozott, voltaképp a nyelvi jel önkényességének egyébként általa is hangoztott helyes tételét tagadta meg.

A nyelvi jel SAUSSURE-i koncepciója tehát teljes egészében pszichologista felfogást tükröz. Természetesen a pszichologista jel-koncepció nem áll elszígietlen SAUSSURE nézetei között, hanem szükségszerű következménye annak a módnak, ahogyan SAUSSURE a *langue-parole* kettősséget kezeli.

SAUSSURE, mint tudjuk, a nyelvet határozottan különválasztotta a beszédétől. Úgy képzelte, hogy mindannyiunk fejében él egy ideális jelrendszer, amely anyagtalan, s ennek az ideális rendszernek alkalmi valóráváltása, realizációja a beszéd.

Az természetesen nyilvánvaló, hogy minden beszélőben él a nyelvrendszernek egy nagyjából-egészéből azonos képe. Ám a nyelv objektivitásának I.2.-ben kifejtett tételéből következik, hogy az egyén tudatában élő nyelvi

⁵ „*Signum est quod et se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit.*” *Patrologiae Cursus Completus. Tomus XXXII, 1410. 1.*

rendszer nem a valóságos nyelv, hanem annak csak szubjektív lenyomata. Ez a másodlagos nyelv lehet független a beszédétől. Akkor is a fejemben van, ha hallgatok vagy alszom. De az objektív, az elsődleges, az egyéntől független nyelv csak a beszédben lehet jelen. SAUSSURE „langue”-ja tehát lényegében megegyezik a pszichologista PAUL „egyéni nyelvével.”

c) ULLMANN komoly erőfeszítést szentel a jelentés „funkcionális” fogalmának meghatározására. Ám e funkcionális jelentés életképtelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ULLMANN is minduntalan hűtlenné válik hozzá. Ennek bizonyítására most csak egyetlen példát idézünk: A poliszemiáról szólva ULLMANN azt írja, hogy „one word can have more than one sense”.⁶ Mármost felvetődik a kérdés, hogy ULLMANN koncepciójában mi a szó. Előzetes okfejtéséből úgy tűnne, hogy a szó három tényezőtől áll: névből, értelem-ből s a kettő viszonyából, azaz jelentésből. Az a megállapítása viszont, hogy „one word can have more than one sense”, azt mutatja, hogy ez esetben csak a hangsort tekinti szónak, az értelmet már nem. Végül nem hallgathatjuk el, hogy a jelentés „funkcionális” fogalma a történeti nyelvészetben egyszerűen használhatatlan. Ezt ULLMANN is beismeri: „Meaning’, ’semantic relationship’ are purely synchronistic terms, virtual moulds and patterns in the minds of members of the speech-community; they become meaningless in a diachronistic context.”⁷ S valóban, a diakrónikus jelentés tárgyalása közben ULLMANN-nál eltűnik a jelentés „funkcionális” fogalma, s mindvégig a névvel meg az értelemmel operál, mégpedig külön-külön. Helyesen állapította meg ezt APRESZJÁN is, ULLMANN-ról írott recenziójában: „Ennek ellenére — írja — S. ULLMANN munkáiban sok minden az olvasó ellenkezését váltja ki. A jelentésnek, mint a hangkomplexum és a fogalom viszonyának »funkcionális« meghatározása, amit a szó fejez ki, nem tekinthető meggyőzőnek. Ez az elképzelés belső ellentmondásokra vezet S. ULLMANN sémáján belül. A nyelv egyik alapvető egységének ULLMANN a szót tartja, de a szó kritériuma csak addig játszik szerepet nála, amíg annak autonóm voltáról beszél. A továbbiakban a szó fogalmát a »név« és az »értelem« kategóriáiban oldja fel, és a szinkrón szemantika minden alapfogalmát úgy határozza meg, mint bizonyos nevek és bizonyos értelemek viszonyát. Ám realiztikus nyelvszemlélete arra készíti ULLMANN-t, hogy következetlen legyen és később ismét szerepelteti gondolatmenetében a szó kritériumát . . . [Bekezdés.] Éppen azzal, hogy S. ULLMANN maga is érzi alaptételeinek ingatagságát, nos ezzel magyarázható az az első pillanatra paradoxként ható tény, hogy a jelentés meghatározására fordított oly nagy erőfeszítése ellenére a későbbiek során nem használja ezt a terminust, s továbbra is a név és az értelem kategóriáival operál.”⁸

4. Figyelemre méltó, hogy WEISGERBER és ULLMANN jelegondolását pszichologista oldalról is érte kritika. KRONASSER azt vetette WEISGERBER szemére, hogy a jelentéstant voltaképpen fogalmak tanával akarja pótolni, s a szemasziológia elleni támadása nem egyéb terminológiai hadakozásnál. Éppen ezért vizsgáljuk meg, hogy az a jelegondolás, amelyet KRONASSER képvisel, különb-e a WEISGERBERÉNÉL!

⁶ The Principles, 117. 1.

⁷ The Principles, 171. 1.

⁸ APRESZJÁN, JU. D., Voproszi Jazikoznanyija: 1959/2. 140. 1.

KRONASSER mélységesen pszichologista. Míg WEISGERBERRE és ULLMANNRA hatott SAUSSURE (aki pszichologista volt, de nem csak az), addig KRONASSER teljes egészében a SAUSSURE előtti szemlélet talaján áll. Ezért nem véletlen, hanem nagyon is jellemző, hogy a jel terminus nála nem fordul elő. A jelentésről azt tanítja, hogy az „mehr oder minder komplexives seelisches Phänomen, das an ein sinnlich wahrnehmbares Symbol gebunden ist”, valamint, hogy az „Erinnerungsvorstellung”.⁹ Tehát KRONASSER számára a jelentés minden további nélkül azonos a képzettel. Míg ULLMANN szerint a nyelvi jel két képzetnek: a hangsor képzetének és a tárgy képzetének a viszonya, addig KRONASSER a nyelvi jelet egyfelől a hangorból, másfelől a képzetből építi fel. (Ez utóbbit Wortinhalt-nak is nevezi, ami természetes következménye annak, hogy a szemlélete nem jelszerű.) A jelentés felfogását tekintve tehát KRONASSER is ott tart, ahol ULLMANN. Mert ha a jelentés egyszerűen azonos a képzettel, akkor az éppúgy nem nyelvi jelenség, ahogy két képzet viszonya sem az. Ha a jelentés képzet lenne, akkor KRONASSER szemasiológiája volna képp a képzetek tana, s mint ilyennek semmi keresnivalója a nyelvtudományban. Ha a jelentés egyszerűen a képzettel lenne azonos, akkor a nyelv hangok és képzetek összege lenne. Ez esetben viszont nem tekinthetnénk egynemű jelenségnek, s a nyelvtudományt önálló tudománynak. Ha a nyelv hangokból és képzetkből állna, akkor a nyelvtudományt részint a fizikába, részint a lélektanba olvashatnánk be. KRONASSER nemcsak hirdeti, hogy a jelentés azonos a képzettel, hanem le is vonja ennek következtetéseit. Hogy mire megy velük, azt a IV.4.-ben fogjuk látni.

5. Az előzmények alapján leszögezhetjük, hogy az a pszichologista felfogás, amelynek bírálataival az I.2.-ben foglalkoztunk, ma is virul a tradicionális szemantikában, a SAUSSURE-i jeleképzelés formájában. E tekintetben tehát a tradicionális szemantika az első világháború előtti évek szemléletét tükrözi.

Említettük, hogy visszatérünk még GOMBOCZ ZOLTÁN szerepére. Úgy látjuk ugyanis, hogy ULLMANN ISTVÁN nagymértékben eltúlozza a szemantikus GOMBOCZ jelentőségét. Ennek következtében — főként a magyarul nem olvasó szakemberek előtt — GOMBOCZ hovatovább SAUSSUREREL vetekedő fantommá női ki magát.

Az a munka, amelyre ULLMANN minduntalan hivatkozik, 1926-ban jelent meg egy dél-magyarországi városban, Pécsen. Nem önálló mű, hanem egy több kötetes magyar történeti nyelvtan negyedik, jelentéstani kötete.¹¹ E kötet második fejezete „A szó lélektani alkata”, harmadik fejezete pedig „A szó logikai alkata” címet viseli. (GOMBOCZ mint pszichologista láthatólag mindenre gondolt, csak arra nem, hogy a szónak nyelvi alkata is lehet.) Egyébként azt, hogy GOMBOCZ milyen mélyen át volt itatva a pszichologista szemlélettel, nos azt éppen ennek a munkájának a bevezetéséből láthatjuk. Többek között ezt olvashatjuk itt: „Az emberi lélek nagyjában mindenütt egyforma; a képzet-társulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában.”¹² Ennek alapján leszögezi, hogy a jelentéstani törvényei

⁹ KRONASSER, H., Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952, 56. l.

¹⁰ KRONASSER: uo. 83. l.

¹¹ Jelentéstani.

¹² I. m. 6. l.

általános emberi, panchronisztikus törvények. De ha a jelentéstan törvényei panchronisztikus törvények — veti fel a kérdést GOMBOCZ —, akkor egyáltalán van-e jogosultsága a nemzeti szemantikának? A szerző igennel felel erre a kérdésre. A nemzeti szemantikának — mondja — az a feladata, hogy az általános lélektani törvényszerűségeken felül az egyes népek képzeletére, érzésvilágára, szellemére jellemző mozzanatokot keresse. Tehát mindig és mindenütt a lélek.

Ez után a bevezető után nem meglepő, hogy a harmadik fejezetben, ahol GOMBOCZ a nyelvi jelről beszél, a következő megállapításból indul ki: „A szó-jel, mint az értelmes beszéd legkisebb egysége, kétarcú lelki entitás. Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet, ill. képzetkomplexum. Szándékosan használok a hangkép és nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására.”¹³ Tehát GOMBOCZ pontosan követi SAUSSURET abban is, hogy a nyelvi jelhez tartozónak tekinti a hangsor mellett a tárgy képzetét is. Mármost ULLMANN dicsérőleg említi, hogy GOMBOCZ SAUSSURENÉL is világosabban elhatárolta magát a tárgytól és a hangsúlyt még inkább a képzetre helyezte. Mindez csupán azt jelenti, hogy GOMBOCZ SAUSSURENÉL is mélyebben járt a pszichologizmusban.

III. Jel, jelentés, jelölés

1. Nyilvánvaló, hogy ha a nyelv egyéntől független, tehát nem pszichikai természetű jelenség, akkor viszont legfontosabb kategóriája, a jel sem lehet pszichikai természetű. Az előző fejezetben ismertettük a jel széles elterjedtségnek örvendő SAUSSURE-i koncepcióját, amely számunkra elfogadhatatlan, mert nem nyelvi, hanem pszichikai terminusokból áll. Ezért most nézzük meg, hogy a jelviszony, a nyelvi jelölés aktusa milyen tényezőket tételez fel.

Valahányszor lejátszódik a nyelvi jelölés aktusa, az mindenekelőtt legalább két személyt tételez fel: egy beszélőt vagy adót és egy hallgatót vagy vevőt. (A „beszélőnek” természetesen nem feltétlenül szükséges jelen lennie. Így pl. nincs jelen a beszélő, ha egy könyvet olvasunk, vagy ha az utcán a feliratokat nézegetjük.) E két személy között a kommunikáció közvetlenül nem valósulhat meg, hanem csak közvetve, jelen keresztül. Ez a jel csak akkor teremthet kapcsolatot a két partner között, ha objektív és fizikai. Tehát legalább két személy és egy objektív jel — ez a jelviszony megvalósulásának első feltétele. Ugyanakkor tudjuk, hogy a jelölés aktusa mindig meghatározott célra irányul. A valóságnak az a része, darabja, aspektusa, amire a jel vonatkozik, lesz a jel tárgya vagy röviden jelöltje. Például abban az esetben, ha a beszélő egy konkrét asztalra kívánja felhívni a figyelmet, az *asztal* hangsor lesz a jel, a valóságos asztal pedig ennek a jelnek a tárgya, jelöltje. Ám a jelölés folyamata az eddig ismertetett négy tényező (beszélő, hallgató, jel, a jel tárgya) alapján nem érthető meg s pusztán e négy tényező segítségével nem is valószínűsíthető meg. Mert a jel (pl. az *asztal* hangsor) és a jel tárgya (tehát a valóságos asztal) között semmiféle kapcsolat vagy összefüggés nincsen. Kell tehát még jelen lennie valaminek a jel-viszonyban, aminek alapján a jelet használjuk, aminek közvetítésével a jel és a jel tárgya között kapcsolatot teremthetünk.

¹³ I. m. 31. l.

Azt a szabályt, amely előírja a jelek használati módját, megszabja alkalmazásuk lehetőségét, jelentésnek nevezzük.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell jegyeznünk, hogy a jelviszony megvalósításához szükséges öt tényező (beszélő, hallgató, jel, jel tárgya és jelentés) közül három, nevezetesen a beszélő, a hallgató és a tárgy nem tartozik a nyelvhez. A beszélő, ill. hallgató használja a jelrendszert, de nem része a jelrendszernek. Ami a tárgyakat illeti, azokra vonatkoznak a jelek, de a tárgyak nem azonosak sem a jelekkel, sem a jelentésekkel. A nyelvhez csak a jel és a jelentés tartozik. A jelentés viszont nem része a nyelvi jelnek, hanem feltétele.

Azt a felismerést, hogy a jelentés lényegében szabály, mégpedig a jel használati utasítása, MORRIS fogalmazta meg a legvilágosabban.¹ Valóban, ha nem akarunk pszichologista vagy misztikus magyarázatokhoz fordulni, akkor ennél kell megállapodnunk. Ez a jelentés valóban funkcionális meghatározása. Nyilvánvaló, hogy ULLMANN jogtalanul tartja a saját definícióját funkcionálisnak. Egy definíció akkor funkcionális, ha annak alapján definiálja tárgyat, amire e tárgyat használjuk. Abból a meghatározásból viszont, hogy, a jelentés a név és az értelem viszonya, még nem következik, hogy mire jó, mire használható a jelentés.

2. Jelentés és jelölt tárgy megkülönböztetése alapvető fontosságú. Ez a két jelenség alapvetően más természetű. A jelentés nyelvi, a jelölt tárgy nyelven kívüli. Rengeteg zavart okozott e két „wesensfremd” jelenségnek az összekeverése. Deklaratív ma már a legtöbb szerző különbséget tesz, főképp az úgynevezett lexikális jelentések esetében. Elvégre a *kutya* szót és a valószínű kutyát meglehetősen nehéz összekeverni. „Le mot *chien* ne mordre pas” — mondta egy szellemes szerző. Ám az ún. grammatikai jelentések esetében, ahol jelentés és denotatum különbsége nem ilyen banális, nos azok területén mindmáig nagy a zavar. ULLMANN-nak igaza van abban, hogy a terminológiai zűrzavar is sok félreértést okozott.² Éppen ezért, mielőtt tovább mennénk, nézzük meg, hogy a fontosabb szerzők milyen terminusokat alkalmaztak:

OGDEN:	symbol,	thought or reference,	referent ³
GARDINER:	sign,	meaning,	thing-meant ⁴
MORRIS:	sign,	designatum,	denotatum ⁵

Mi a továbbiak folyamán a nevet, vagyis a hangsort jel-nek, a jel használati szabályát jelentés-nek, a nyelven kívüli valóságot pedig, amire a jel vonatkozik, denotatum-nak fogjuk nevezni.

3. Felvetődik a kérdés, hogy századunk nyelvtudományának legnagyobb jelentőségű képviselője, BLOOMFIELD hogyan viszonyult a jelviszony fentebb ismertetett hármasságához. Hallgassuk meg egy-két fontos megállapítá-

¹ „A sign has a semantical dimension in so far as there are semantical rules (whether formulated or not is irrelevant) which determine its applicability to certain situations under certain conditions” (MORRIS, CH., Foundations of the Theory of Signs. International Encyclopedia of Unified Science. Volume I, Number 2, 1947, 24. 1.).

² The Principles ... 69. 1.

³ OGDEN, C. K. and RICHARDS, I. A., The Meaning of Meaning. 1953, 11. 1.

⁴ GARDINER, A. H., The Theory of Speech and Language. Oxford, 1932, 67, 29. 1.

⁵ MORRIS: i. m. 4 kk.

sát, s mindjárt megadhatjuk a feleletet erre a kérdésre: „In order to give a scientifically accurate definition of meaning for every form of a language, we should have to have a scientifically accurate knowledge of everything in the speaker' world. The actual extent of human knowledge is very small, compared to this . . . We can define names of minerals, for example, in terms of chemistry and mineralogy, as when we say that the ordinary meaning of the English word *salt* is 'sodium chloride (NaCl)', and we can define the names of plants or animals by means of the technical terms of botany or zoology, but we have no precise way of defining words like *love* or *hate*, which concern situations that have not been accurately classified — and these latter are in the great majority.”⁶

„The signals can be analyzed, but not the things signaled about.”⁷

„. . . the meanings . . . could be analyzed or systematically listed only by a well-nigh omniscient observer.”⁸

Úgy véljük, az iménti idézetek nyilvánvalóvá teszik, hogy BLOOMFIELD szerint a jelviszonynak nem három tagja van, hanem csak kettő. Amikor BLOOMFIELD jelentésről beszél, valójában nem a jelentést érti, hanem a nyelven kívüli valóságot, tehát a denotátumot. Ilyenformán — ha folytatjuk az előző pont végén adott táblázatot — MORRIS és BLOOMFIELD az alábbi módon viszonylik egymáshoz:

MORRIS:	sign,	designatum,	denotatum
BLOOMFIELD:	sign,	—	meaning

BLOOMFIELD tehát valójában kiiktatta a jelentést a nyelvből. Szerinte csak jelei vannak, és tárgyak, amikre e jelek vonatkoznak. Vagy hogy példájánál maradjunk: egyfelől van a *só* jel, másfelől pedig az NaCl. Mármost nyilvánvaló, hogy az NaCl nem a *só* jelentése, hanem maga a valóságos *só*. Ennek a valóságos *sónak* tényleg semmi köze a nyelvhez. Ezt csakugyan egyedül a vegyész tudja kimerítően meghatározni. Csakhogy a *só* jelentése nem az NaCl szakszerű ismeretéből, hanem a *só* jel alkalmazásának ismeretéből áll. S ez döntő különbség. Aki tudja, hogy a *só* jelet minek a jelölésére használhatjuk, az ismeri a *só* jelentését — függetlenül attól, hogy mennyit tud magáról a sóról.⁹ Az atomról a fizikus többet tud, mint az operaénekes. De az *atom* szó jelentése mindkettőjük számára ugyanaz — a denotátum ismeretében különböznek, nem a jelentésében. Ha az *atom* szó jelentése is más lenne a fizikus számára, mint a nem-fizikusok számára, akkor a fizikus sohasem tudná megmagyarázni az általa ismert többletet, mert nem lenne meg a közös kiindulási alap.

Térjünk vissza oda, hogy BLOOMFIELD szerint a nyelv csak jelekből áll. E tekintetben nem követhetjük a jeles amerikai szerzőt. Hisz jelentés nélkül a nyelv egy rakás olyan „jel” lenne, amit nem tudnánk használni, nem lévén szabályunk a jelek alkalmazására. Itt szeretnénk még megemlíteni, hogy milyen félreértésekre adhat alkalmat az a körülmény, hogy BLOOMFIELD sűrűn használja a jelentés szót, de voltaképpen a nyelven kívüli valóságot, a denotátumok világát jelöli vele. ULLMANN felpanaszolja: „A well known structuralist made

⁶ BLOOMFIELD, L., *Language*, 139. l.

⁷ BLOOMFIELD: i. m. 162. l.

⁸ BLOOMFIELD: i. m. 162. l.

⁹ Lásd REICHLING: „Meaning and Introspection”: *Lingua* 1962: 334 l.

the astonishing statement that «the linguistic system of a language does not include semantics. The system is abstract, it is a signalling system, and as soon as we study semantics, we are no longer studying language, but the semantic system associated with language.»¹⁰ Mármost valószínű, hogy az ULLMANN által idézett szerző — HOCKETT — itt BLOOMFIELD-i értelemben beszélt a szemantikáról. Ugyanis nyilvánvaló, hogyha valaki — mint BLOOMFIELD — a szemantikán a nyelven kívüli valóságot, a denotátumot érti, akkor az ilyen „szemantika” valóban a nyelven kívüli világ tudománya lesz. Ez a „szemantika” tényleg kívül esik a nyelvtudomány kompetenciáján. Ami ellen HOCKETT állást foglalt, az voltaképpen nem a szemantika, hanem az a „metasemiotika”, amit HJELMSLEV így határoz meg: „The task of metasemiotics is to undertake a self-consistent, exhaustive, and simplest possible analysis of the things . . .”¹¹ Megjegyezzük még, hogy egy cikkében FRIES szembeállított azzal az általunk is képviselt nézettel, hogy BLOOMFIELD tulajdonképpen el-sikkasztotta a jelentést.¹² Ám a meggyőződését csupán olyan BLOOMFIELD idézetekkel támasztja alá, amelyekben szerepel a *jelentés* szó, s nem vizsgálja, hogy ez a szó valójában mit is takar nála.

Ám ha a szemantika BLOOMFIELD-i értelmezésétől eltekintünk, akkor azt a nézetet, hogy a nyelv csak jelrendszer, melyhez a szemantika mintegy „kívülről asszociálódik” hozzá, el kell utasítanunk. Mert önmagában véve semmi sem jel. „The sign vehicle — írja helyesen MORRIS — itself is simply one object, and its denotation of other objects resides solely in the fact that there are rules of usage which correlate the two sets of objects.”¹³

4. A jelen fejezet 1. pontja alapján most mégegyszer foglaljuk össze jelentés és denotátum viszonyát:

a) Ha a jelentés a jel használatának szabálya, akkor minden nyelvi jell nek, amely a nyelvben használatos, szükségképpen van jelentése, függetlenül attól, hogy denotátuma is van-e.¹⁴

b) Ha a jelentés a jel használatának szabálya, akkor minden jelentés szükségképpen absztrakt, lévén a „konkrét szabály” abszurdum. (Lásd IV. 1.)

c) Mivel a jelentés nem azonos a jelölt tárggyal, ugyanazt a tárgyat több különböző jelentésű jellel is jelölhetjük.¹⁵ (Pl. az asztalon álló almát jelölhetem az *alma*, *gyümölcs*, *valami*, *ez* stb. szókkal.)

d) Mivel a jelentés nem azonos a jelölt valósággal, ugyanazzal a jellel több különböző tárgyat is jelölhetünk. (Pl. az ember *lába*, a hegy *lába*, a híd *lába* stb.)

e) Abból, hogy a jelentés a jel használatának szabálya, elkerülhetetlenül következik, hogy a jelentés állandó és határozott, a denotátum pedig változó és ebben az értelemben határozatlan.

¹⁰ The Principles 320. l.

¹¹ Prolegomena . . . 80. l.

¹² FRIES, CH.: „Meaning and Linguistic Analysis”: Language XXX, 57—68. l.

¹³ MORRIS: i. m. 24 l.

¹⁴ „It thus becomes clear that while every sign has a designatum, not every sign has a denotatum” (MORRIS: i. m. 5. l.).

¹⁵ OGDEN and RICHARD correctly state that „It is plain, for instance, that the two symbols 'The King of England' and 'the owner of Buckingham Palace' have the same referent. They do not however symbolize the same reference, quite different psychological contexts being involved in the two cases” (i. m. 92. l.).

IV. A jelentés fajtáiról

1. Az előző fejezetben leszögeztük, hogy ha a jelentés szabálya, a jel alkalmazásának szabálya, akkor a jelentés per definicionem absztrakt lehet csak, lévén a „konkrét szabály” abszurdum. (A szabály absztrakt voltát felesleges bizonygatnunk. Hisz a szabálynak épp az a lényege, hogy nincs tekintettel arra, ami csak az egyes dologra, eseményre stb. jellemző, tehát figyelmen kívül hagyja azt, ami egyedi és konkrét.) Hogy a jelentés bizonyos értelemben mindig absztrakt, azt a tradicionális szemantika művelői is elismerik, hozzátevé, hogy a jelentés absztrakt voltának különböző fokozatai vannak. ULLMANN így ír erről: „Tous les mots de la langue sont donc «abstraits» dans une certaine mesure. Même les termes les plus «concrets» n'échappent pas a cette loi fondamentale. Mais il y a d'importantes differences de degrés. Des mots comme *cheval, encre, rouge, nager* s'opposent nettement a des termes du type *raison, beauté, science, liberté*, etc.”¹ Pontosán így vélekedik BALDINGER is: „Auch der «konkreteste» Begriff ist noch immer eine Abstraktion: unter dem Begriff 'Haus' und unter Bezeichnung *Haus* verstehen wir eine Anzahl von verschiedenen Häusern vom Palast bis zur Hütte.”² A magunk részéről ehhez a következő megjegyzéseket fűzzük:

A fogalom köztudomásúan az emberi megismerés legmagasabb rendű kategóriája. Fogalmaink a világ különböző tárgyainak, jelenségeinek stb. a legfontosabb közös és tipikus vonásait vonják el és tükrözik. Tehát minden fogalom egyformán elvonás és általánosítás eredménye, s ebből következően minden fogalom lényegében egyformán absztrakt. Az a különbség, ami ULLMANN szerint a *cheval* és a *liberté* között áll fenn, voltaképpen nem a két fogalom, hanem a két fogalom alá tartozó tárgyak között figyelhető meg. Ilyenformán a „konkrét fogalom” és az „absztrakt fogalom” rendkívül szerencsétlen elnevezés, mert a fogalmak közötti minőségi különbségre utal, pedig ez a különbség nem a fogalmak minősége, hanem a fogalmak alá tartozó tárgyak minőségében van. Konkrét fogalomról csak akkor beszélhetnénk, ha az illető fogalmat meg lehetne fogni. Am a ló fogalmát éppúgy nem lehet megsimogatni, mint a szabadság fogalmát. Csak a valóságos lovat lehet megsimogatni.

Ami a „konkrét” és „absztrakt jelentést” illeti, arról ismét csak azt mondhatjuk, hogy lényegében minden jelentés egyformán absztrakt, hisz mind-egyik szabály, s az a különbség, ami állítólag „konkrét” jelentés és „absztrakt” jelentés között áll fenn, voltaképpen nem a jelentésekben, hanem a denotátumokban van. A *cheval* jelentése éppen olyan absztrakt, mint a *liberté* jelentése, hisz mindkettő csak szabály, mert azt mondja meg, hogy mire alkalmazhatjuk a *cheval* jelet, és mire a *liberté* jelet. Ellenben a *cheval* denotátuma, tehát a valóságos ló, és a *liberté* denotátuma, tehát a valóságos szabadság különbözik konkrétuság tekintetében.

Ami a konkrét és absztrakt megkülönböztetésének eredetét illeti, arról tudjuk, hogy eredetileg azt tartották konkrétnek, ami önmagában is megjelenhet, s azt absztraktnak, ami csak valami másban manifesztálódhat. Mármost ha ezt az eredeti értelmezést akarnánk érvényesíteni a nyelvi jelekre, akkor

¹ ULLMANN, Précis . . . 136. l.

² BALDINGER, K., Die Semasiologie. Versuch eines Überblicks (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Vorträge und Schriften, Heft 61: 22. l.).

³ BALDINGER: i. m. 23. l.:

egészen sajátos módon kellene a szavakat csoportosítanunk. Például „konkrét jelentéseket” voltaképpen csak a főnevek körében találánk, s a melléknevek és az igék szükségképpen absztraktak lennének, tekintve, hogy olyan tulajdonság, mint *piros*, *nagy* stb. önmagában nincsen, mindig *valami piros*, *valami nagy* stb. Ugyanígy *szaladni* vagy *dolgozni* is mindig csak *valami* vagy *valaki* tud.

Annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy a fogalom és a fogalom alá tartozó tárgyak, valamint a jelentés és a jelentéssel jelölhető tárgyak viszonyában van egy bizonyos fokú párhuzamosság. Pl. az asztal fogalma alá tartozó tárgyakat, tehát a valóságos asztalokat általában egy jellel jelöljük. Ily módon az asztal fogalom terjedelme és az *asztal* jellel jelölhető tárgyak terjedelme egybeesik. Ez azonban csak a jelek egy részénél van így. Az angol *do* jel (pl. *What do you make?*) semmiféle fogalommal nem párhuzamos. Továbbá az asztalokat nemcsak az *asztal* jellel jelölhetjük. Így az alkalmi párhuzamosság ellenére óvakodnunk kell attól, hogy a jelentést összekeverjük a fogalommal.

2. Itt szeretnénk érinteni a jelentés úgynevezett bizonytalanságának, határozatlanságának a kérdését. Számunkra, akik a jelentést a jel használati szabályának tekintjük, egészen nyilvánvaló, hogy a jelentés állandó és határozott, míg a denotátum változó és ebben az értelemben határozatlan. (Persze amikor a jelentés állandóságát hangoztatjuk, korántsem akarjuk azt mondani, hogy a jelentés örök. Egy adott korszakon belül, egy szinkronikus állapotban tekintjük állandónak.) A tradicionális szemantika másként vélekedik: „Je weiter wir uns von den konkreten Dingen entfernen — írja BALDINGER —, desto unschärfer werden die Umrisse der Bedeutung. Wo endet die Jugend und wo beginnt das Alter?” Továbbá: „Die Sprache hat ja auch direkte Wörter geschaffen, deren Inhalt gerade diese Unschärfe zum Ausdruck bringt: *Ding*, *etwas*, *wenig*, *schwärzlich* usw.”⁴ Ezt a gondolatot hangoztatja ULLMANN is: „Qui pourrait indiquer le moment précis où la jeunesse prend fin, où la vieillesse commence? Quelle est la frontière entre *joli* et *beau*, entre *talent* et *génie*?”⁵ Angol nyelvű munkájába pedig ULLMANN egy ilyen fejezetcímet is illesztett: „The Sense: its Vagueness and Complexity”. E fejezet elején a következőket olvashatjuk: „The vagueness of the sense is an inherent but highly variable feature. It is a consequence of the process of *abstraction* by which our 'concepts' are evolved . . . what we think of when we hear the name 'Napoleon' is a telescoping of the artillery officer at Toulon, the victor of Austerlitz, the exile of Saint Helena, and so on.”⁶

Fentebb már említettük, hogy deklaratíve a tradicionális szemantika is elismeri a jelentés és denotátum megkülönböztetésének szükségességét. Annak a megállapításunknak az igazolására viszont, hogy a kifejtés során minduntalan összekeverik a kettőt, nagyon alkalmasak az iménti idézetek. Az előző pontban, ott, ahol absztrakt és konkrét jelentés különbségéről volt szó, láthattuk, hogy a tradicionális szemantika összekeveri a fogalmat a fogalom alá tartozó tárggyal. Ez utóbbi idézetek viszont azt mutatják, hogy nemcsak a fogalmat keveri össze a fogalom alá tartozó tárggyal, hanem a jelentést is a denotátummal. Elképzelhető, hogy a *Ding* és az *etwas* esetében a jelentés bi-

⁴ BALDINGER: i. m. 23. l.

⁵ ULLMANN, *Précis* . . . 139. l.

⁶ ULLMANN, *The Principles* . . . 93. l.

zonytalan? Nem inkább arról van-e szó, hogy ezek olyan sajátos, de határozott jelentések, amelyekkel sok mindent jelölhetünk? Nem a jelentés körvonalai bizonytalanok, hanem a lehetséges denotátumok száma igen nagy ezen szók esetében. Ha a jelentésük lenne bizonytalan, akkor nem tudnánk használni őket, mert nem tudnánk, hogy minek a jelölésére alkalmazhatók és minek a jelölésére nem. ULLMANN Napóleon-példája is világosan mutatja, hogy a szerző összekeveri a jelentést a denotátummal. Hisz a tüzértiszt, vagy az austerlitz-i győző, vagy a Szent Ilona-i száműzött nyilvánvalóan nem lehet a *Napoleon* szó jelentése, lévén nyelven kívüli jelenség, nem fonéma, morféma, hanem hús-vér ember. Csak arról lehet szó, hogy a Napóleon névvel mind a három állapot emberét jelölhetjük. Egyébként az, hogy egy szó hallatára mire gondolunk, végképp nem tarthat számot a nyelvtudomány érdeklődésére. Pl. ha én azt hallok, hogy *Sarajevo*, akkor az első világháborúra gondolok. Egy szerb fiatalember pedig ugyanezt a nevet hallva esetleg első szerelmére gondol. Mármost ebből az következne, hogy *Sarajevo* jelentése = 'első világháború'? Megdöbbenő, hogy ezzel kapcsolatban még századunkban is milyen naiv elképzelések láttak napvilágot! Pl. RUDSKOGER szerint a *szép asszony* szerkezet jelentése nem határozható meg, mert van, aki a szókét tartja szépnek, s van, aki a barnát.⁷ ZVEGINCEV méltán botránkozik meg a jelentés és jelölés ilyen gyermekes összekeverésén.⁸

3. A jelentés „határozatlanságát” szükségképpen azok a nyelvészek emelik ki a legnagyobb nyomatékkal, akik számára a jelentés egyszerűen azonos a képzettel. Mint még emlékszünk rá, KRONASSER ezt a múlt századi pszichológista felfogást képviseli. Ennek következtében az alábbi módon vélekedik: „So bedeutet *Löwe* für ein Kind, für einen Zoologen und für einen Jäger etwas ganz anderes . . . Dennoch ist trotz aller Wandelbarkeit und Unvollständigkeit der Wortbedeutungen, die beim Hörer Erinnerungsvorstellungen sind, ein gemeinsamer Kern vorhanden, der sich aber gerade bei den gewöhnlichsten Wörtern oft nur schwer oder gar nicht feststellen lässt, weil die Grenzen sehr verschwommen sind. Vom Standpunkt des Mathematikers lässt sich leicht sagen, was ein *Dreieck* oder ein *Kreis* ist. Man versuche aber vom allgemeinen Standpunkt der Sprachgemeinschaft festzustellen, was unter *Stein*, *Berg*, *Zorn* oder *Bitte* zu verstehen sei. Die Grenzen schillern, und selbst gleitend entgleiten die Gegebenheiten ihrer Fixierung.”⁹

Szóltunk már arról, hogy a jelentés nem lehet azonos a képzettel. Ha a jelentés képzet lenne, akkor nem lenne a nyelv része, s a nyelvtudomány nem vállalkozhatna vizsgálatára. Ha a jelentés képzet lenne, akkor — mivel a képzet szubjektív — a jelentés is szubjektív lenne, s mint ilyen, nem tartozhatna az objektív nyelvhez. A képzet gazdagságát, árnyaltságát mindig a tárgyra vonatkozó ismeretek foka szabja meg. S mivel a tárgyakra vonatkozó ismeretek egyénenként eltérők, szükségképpen különbözök a képzetek is. A képzetek tehát a valóság tárgyaira vonatkoznak, vagyis a denotátumokra. Joséphine bizonyára sokkal jobban ismerte Napóleonot, mint mi. Ennek ellenére a *Napoleon* név jelentéséről semmivel sem tudott többet nálunk, csak a

⁷ RUDSKOGER, A.: *Fair, Foul, Nice, Proper: A Contribution to the Study of Polysemy*. Stockholm, 1952. 171. l.

⁸ ZVEGINCEV, V. A., *Szemasziológia*. Moszkva, 1957, 228. l.

⁹ KRONASSER: i. m. 82–83. l.

denotátumáról. Ha a jelentés képzet lenne, akkor — mivel a képzetek egyénenként eltérők — a nyelv nem lehetne a társadalmi érintkezés kollektív eszköze. Továbbá: Ha a jelentés azonos lenne a tárgyra vonatkozó képzetrel, akkor pl. az orvos és a fizikus szakmai ismeretei közötti különbség voltaképpen nyelvi különbség lenne.

Mint láttuk, KRONASSER többek között azt a körülményt is fel akarja használni a jelentés „határozatlanságának, bizonytalanságának” igazolására, hogy nagyon nehéz meghatározni, „was unter *Stein, Berg, Zorn* oder *Bitte* zu verstehen sei.” Nos, itt mindenekelőtt azt jegyeznénk meg, hogy ez utóbbi esetben KRONASSER — anélkül, hogy észrevette volna — a képzetek területéről a fogalmak területére siklott át.

Mármost az a körülmény, hogy az átlagos beszélő nem tudja még az egyszerű fogalmakat sem pontosan definiálni, semmiképp sem bizonyítja a jelentés határozatlanságát. Nagyon sokan vagyunk a földön, akik nem tudjuk pontosan, hogy mi a mellékvese funkciója, de mellékvesénk ettől még pontosan funkcionál. Az a körülmény tehát, hogy sok beszélő nem tudja a fogalmakat pontosan definiálni, még a fogalom határozatlanságát sem bizonyítja, nemhogy a jelentését. Ez csak azt jelenti, hogy a fogalom elsődlegesen nem a tudomány, pontosan a logika tárgya, hanem az emberi megismerés eszköze. S minden ember sajátja, függetlenül attól, tudja-e az illető, hogy vannak fogalmi avagy sem. A fogalom tartalmának pontos meghatározása a logika feladata. A jelentés viszont nem azonos a fogalommal, a fogalom tartalmával. Pl. a *hat* szó tartalma kifejezhető úgy, hogy *három meg három, öt meg egy, tíz mínusz négy* stb. Viszont nyilvánvaló, hogy a *hat* jelentése nem lehet mindezekkel egyenlő. Mert a *hat* tartalmát végtelen sokféle módon kifejezhetjük. Ha a *hat* jelentése azonos lenne a *hat* fogalmi tartalmával, akkor el kellene fogadnunk, hogy a *hat* szónak végtelenül sok jelentése van. BLOOMFIELD, aki — mint láttuk — ha jelentésről beszél, valójában a denotátumra gondol, éppen a számok esetében így foglal állást: „Although the linguist cannot define meanings, but must appeal for this to students of other sciences or to common knowledge, yet, in many case, having obtained definitions for some forms, he can define the meanings of other forms in terms of the first ones. The mathematician, for instance, who is here acting as a linguist, cannot define such terms as *one* and *add*, but if we give him a definition of these, he can define *two* ('one added to one'), *three* ('one added to two'), and so on, without end.”¹⁰ Nos nyilvánvaló, hogy ha a matematikus a *hárm-at* úgy fejezi ki, hogy *egy meg kettő*, akkor éppen nem úgy jár el, mint nyelvész, hanem mint matematikus. Az *egy meg kettő* nem a jelentése a háromnak, hanem a tartalmának egyik lehetséges kifejezése. Az általunk képviselt felfogást alátámasztja egy olyan típusú szó, amilyen pl. a *sok*. Ennek a tartalmát a matematikus már nem tudja a *három-éhoz* vagy a *hat-éhoz* hasonlóan kifejezni. Mármost ez azt jelenti, hogy a *sok*-nak nincs jelentése? Vagy azt jelenti, hogy határozatlan a jelentése? A tartalma határozatlan, a jelentése éppen olyan határozott, mint a *hat-é*. Továbbá: Az *öt* tartalma, pontosabban mennyisége eggyel kevesebb, mint a *hat-é*. Mondhatjuk ennek alapján, hogy a jelentése is kevesebb? Ha ez igaz lenne, akkor a *nulla* szónak egyáltalán semmi jelentése nem lehetne. Mennyiségi tartalma nincs a *nullá-nak*, jelentése van.

¹⁰ BLOOMFIELD, *Language*, 145. I.

A ló fogalom alárendeltje az állat fogalmának. A logika meghatározott rangbeli viszonyt állapít meg a kettő között, az állat javára. Elmondhatjuk ugyanezt a *ló* s *állat* szók jelentéséről is? A nyelvtudomány nem tud e két szó jelentése között rangbeli különbséget tenni, csak azt tudja megállapítani, hogy a két szó jelentése más. Mindez ismét arra utal, hogy nemcsak a képzet, de a fogalom sem játszható ki a jelentés helyett.¹¹

Persze ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ULLMANN és KRONASSER között csupán árnyalati különbségek vannak. Ha a definíciója többet is mond, valószínűleg ULLMANN-nál is megtaláljuk azt a tendenciát, hogy a jelentést egyszerűen a képzettel azonosítsa. Világosan mutatja ezt következő passzusa: „A simple word like 'wall' will have different aspects according to its material (stone, brick, concrete, timber), its functional role (wall of a house, a fortress), and also according to the background and interests of its users (bricklayer, architect, art historian, etc.).”¹² Mármost nyilvánvaló, hogy a fal jelentésének itt említett állítólagos különbségei nem a jelentésnek, hanem az egyes beszélők falra vonatkozó képzeleinek a különbségei.

Sümma summárum: KRONASSER még a tradicionális szemantikán belül is sajátos helyet foglal el, s változatlanul a PAUL korabeli individualista pszichológia nézőpontját képviseli. Felvetődik a kérdés: Mivel magyarázható ez a félévszázados szemléleti visszamaradottság? Véleményünk szerint a gráci iskola provinciális elzárkózottságával. Elég egy pillantást vetnünk a KRONASSER könyve végén álló „Namenregister”-re, s megállapításunk jogossága menten kiviláglík. Nem szerepel itt egyetlen szovjet vagy amerikai nyelvész neve sem. Még BLOOMFIELD nevét is hiába keressük. Pedig — ha a jelentés problémáját nem is oldotta meg — mégis csak BLOOMFIELD volt az, aki felhívta a figyelmünket arra, hogy a nyelvtudománynak ezen a területen is a saját lábára kell állnia.

4. Láttuk tehát, hogy a jelentés „határozatlansága” helyett helyesen a denotátumok határozatlanságáról kell beszélnünk. Az is nyilvánvaló, hogy a jelentés nem lehet képzet, mert a képzet egyedi és szubjektív. Ha a nyelv objektív jelenség, akkor a jelentésnek, amennyiben a nyelv része, szintén objektívnek kell lennie.¹³ A beszélőnek ismernie kell a jelentéseket, mert azok ismerete nélkül nem tudná a jeleket használni. A jelentések tehát a szubjektumban is élnek, tükröződnek, de elsődlegesen a szubjektumon kívül léteznek. A beszélő kénytelen alkalmazkodni a rajta kívül álló jelentésekhez, és tudatosan nem változtathat rajtuk. Jel és jelentés kapcsolata tehát nem objektív és szubjektív kapcsolata. A jel és a jelentés egyaránt a létnek ugyanarra a síkjára tartozik, az objektív világhoz. Létezési módja tekintetében tehát nincs alapvető, döntő különbség a kettő között. De ez nem jelenti azt, hogy teljesen azonosak. Míg ugyanis a jel mind fizikailag, mind társadalmilag objektív, addig a jelentés csak társadalmilag az. Az objektivitás alapvető követelményének a jelentés is eleget tesz, mert az egyén tudatán kívül, attól függetlenül létezik elsődlegesen. Ám ugyanakkor a jellel ellentétben nem materiális. Hogy ebből

¹¹ Jelentés és fogalom mechanikus azonosítása ma is gyakori. Így pl. SLAMA-CAZACU ezeket írja: „On arrive ainsi, en dernière instance, à des vastes organisations des significations correspondant au système général des notions.” (TATIANA SLAMA-CAZACU, Langage et contexte. 1961, 114. l.)

¹² ULLMANN, *The Principles*... 115. l.

¹³ ZVEGINCEV: i. m. 227. l.

nem következik a jelentés szubjektív volta, azt MORRIS is felismerte: „This formulation also — írja egy helyen — avoids another persistent stumbling block, namely, the belief that meaning is in principle personal, privative or subjective.”¹⁴ Továbbá: „... such a conclusion would not be in opposition to the thesis of the potential intersubjectivity of every meaning.”¹⁵

Végül fel kell vetnünk a kérdést: Ha a nyelvnek a jelei is meg a jelentései is objektívek, akkor mi egyéni és szubjektív a beszédben? A gondolat. A gondolat szubjektív, s úgy vagyunk teremtve, hogy szubjektív gondolatainkat objektív jelentések kormányozta objektív jeleken keresztül fejezzük ki.

5. A szavak jelentéseinek fontosabb típusait illetően hagyományosan három eltérő típust szoktak megemlíteni.

Mindenekelőtt azokat, amelyek jelentése „határozott”, tehát amelyek a tárgyak egy pontosan körülhatárolható osztályát jelölik. Ilyen szavak: *asztal, ház, könyv* stb. Ezek azok a szavak tehát, amelyek jelentését a hagyományos szemantika is biztosnak, pontosan körvonalazottnak tekinti.

Ezekkel szemben állnak a „bizonytalan jelentésű” szavak, olyanok mint *ez, itt, mind, valami*. Ide tartoznak az álszavak is, amelyekről gyakran azt olvashatjuk, hogy „szinte már nincs is jelentésük.” (Az előző csoportot MORRIS karakterizáló jeleknek, az utóbbit univerzális jeleknek nevezi.)¹⁶

Végül a szavak harmadik hagyományosan különválasztott csoportját a tulajdonnevek képezik.

Mármost ami az utóbbiakat, tehát a tulajdonneveket illeti, azokkal csak egész röviden akarunk foglalkozni. Tudjuk, vita folyik arról, vajon ezek esetében lehet-e jelentésről beszélni. Ennek kapcsán gyakran hangot kap az a nézet, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése, a tulajdonnév csak azonosít. Nos, itt meg kell jegyeznünk, hogy azt a problémát, van-e a tulajdonnévnek jelentése, avagy nincsen, csak a pszichologista nyelvszemlélet talajjáról lehet felvetni. Mert ha valaki nem pszichologista, hanem valóban funkcionális felfogás alapján áll, és a jelentést a jel alkalmazási szabályának tekinti, annak számára nyilvánvaló, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése, tekintve, hogy azt is használjuk. Persze másként, más megfontolások alapján használjuk, mint a szavak egyéb osztályának tagjait. De ez nem azt jelenti, hogy nincs jelentésük, hanem azt, hogy más természetű jelentésük van.¹⁷

Ezek után nézzük a szavak másik két osztályát, tehát egyfelől a karakterizáló, másfelől az univerzális jeleket. Ezekkel kapcsolatos mondanivalónk lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy a karakterizáló és az univerzális jelek jelentése közti különbség nem abszolút. Aligha van pl. olyan karakterizáló jel, amellyel csak egyetlen tárgyszót, ill. annak egyedeit jelölhetnénk. Pl. egy olyan „határozott” jelentésű jel, mint a *ló*, noha legtöbbször kétségtelenül egy meghatározott állatfajtát, ill. annak egyedeit jelöli, jelölhet még egy sakkfigurát, sőt a deruva stílusban jelölhet embert is. Ebből viszont az következik, hogy a karakterizáló jelek meg a nagyon sokféle tárgy jelölésére alkalmas univerzális jelek között inkább csak mennyiségi különbség van. T. i. mennyiségi különbség a lehetséges denotátumok számát illetően. Persze nincs szó az univerzális jelek esetében sem a jelentés határozatlanságáról. Mint már emlí-

¹⁴ MORRIS: i. m. 45. l.

¹⁵ MORRIS: i. m. 47. l.

¹⁶ MORRIS: i. m. 17. l.

¹⁷ FRET, H., „Désaccords”: Cahiers Ferdinand de Saussure, No. 18., 49. l.

tettük, erről csak akkor lehetne szó, ha a beszélő határozatlanságot mutatna az univerzális jelek használatában. A beszélő azonban kitűnően tudja, hogy mikor lehet az *ez* jelet használni, mikor az *ilyen-t* és mikor a *valaki-t*. Csupán a lehetséges denotátumokat illetően van nagyobb határozatlanság, mint a karakterizáló jelek esetében. De annak alapján, ahogy a szótárban állnak, a karakterizáló jelekről sem mondhatjuk meg a priori, hogy mit és csak mit jelölhetnek, legfeljebb ez utóbbiak esetében nagyobb a valószínűsége annak, hogy mit fognak jelölni.

6. Itt mindjárt rátérünk az ún. álszavak kérdésére. Tudjuk jól, hogy a névmásokat, kötőszavakat, névelőket, prepozíciókat, segédigéket stb. szokták ezzel az elnevezéssel illetni. A kérdésnek ókorig visszanyúló irodalma van, ám ezt az irodalmat nagyobbrészt nem nyelvészeti, hanem filozófiai kérdésfeltevés jellemzi. Még ULLMANN is csatlakozik az álszavakat különválasztókhöz: „The difference between the two types of words becomes quite clear if the line of division between lexicology and syntax is remembered. The main criterion is the contrast between lexical and relational meaning. Viewed against that background, it is evidently a misnomer to call purely syntactic elements 'words.’”¹⁸

Mármost azt kell megnéznünk, hogy milyen feltételek megléte esetén nevezhetünk valamit szóznak. (Itt most nem gondolunk a szó definíciójára.) A szóznak végső fokon aligha lehetne más feltétele, mint az, hogy meghatározott alakokkal és meghatározott jelentéssel bírjon. Tehát egy jel és egy jelentés — ennyi kell a szóhoz. Azok az elemek, amelyek ezzel bírnak — szavak. Azok az elemek, amelyek ilyesmivel nem bírnak, nem szavak, mert nem jelek. A kérdés tehát az, hogy az álszavak esetében beszélhetünk-e meghatározott jelről és jelentésről? Nyilvánvaló, hogy igen. Az egyes számú, harmadik személyű személyes névmásnak — *ő* — vitathatatlanul van állandó jele. S jelentése talán nincsen? Ha jelentése nem lenne, akkor az *ő* hangtest nem lenne jel. Ha nem lenne jel, akkor nem lehetne a nyelv része. Ha nem lenne a nyelv része, akkor a beszédben nem fordulhatna elő. De előfordul.

Éppen a közelmúltban az álszavakkal kapcsolatban KURIŁOWICZ úgy nyilatkozott, hogy pl. az *én, te* stb. szavak esetében a jelentés határozatlan, bizonytalan, s az — tehát a jelentésük — csak a kontextusban tisztázódik.¹⁹ KURIŁOWICZ eme megjegyzése jól példázza, hogy mire való tekintettel különítette el a hagyomány az „álszavakat” a „tiszteséges” szavaktól. Nema jelentésük alapján, hanem tulajdonképp azért, mert *a*) vagy nincs denotátumuk (pl. az angol *do* vagy *and* esetében), vagy *b*) ez a denotátum bizonytalan. Ám már többször említettük, hogy a denotátum nem elengedhetetlen feltétele a jelnek. Ahhoz, hogy valami jel lehessen, jelentésre van okvetlen szükség, nem denotátumra.²⁰ Erről az alapvető tényről sokszor még strukturalista nyelvész is megfélekedzik. Pl. CHOMSKY az angol *do* és *to* kapcsán így ír: „Such morphemes as 'to' in 'I want to go' or the dummy carrier of 'do' in 'did he come?'

¹⁸ ULLMANN, The Principles . . . 58. l.

¹⁹ KURIŁOWICZ, R. E.: „Zametki o znacsenyiji szłowa”: Voproszi Jazikoznanyija, 1955/3. 73–81. l.

²⁰ „. . . there can be signs which in fact denote nothing or have a nil denotation. It was previously noted that the very notion of sign involves that of designatum but not that there be actually existing objects which are denoted.” (MORRIS: i. m. 25. l.)

can hardly be said to have meaning in any independent sense . . .”²¹ A tradicionális lingvisztika irodalmában is széles elterjedtségnek örvendett az a felfogás, hogy pl. a ragnak nincs jelentése, a rag nem a szó jelentéséhez tartozik, hanem a szónak más szavakhoz való viszonyát tünteti fel. A ragok tehát e szerint a felfogás szerint minden szemantikai tartalmat nélkülöző formális indexek. (Szerencsésebb esetben a ragokat mint „relacionális jelentésű” elemeket szokták szembeállítani a „rendes jelentésű” többi szóval.) Mármost nézzük meg, hogy tartható-e az a nézet, hogy a ragoknak nincs jelentése. Állítsunk egymás mellé két egyszerű magyar mondatot: *János beszélt a barátjával; János beszélt a barátjáról*. Ez a két mondat teljesen megegyezik, a *-val* és a *-ról* szegmentumokat kivéve. Tekintve, hogy a két mondat nem azonos, a jelentésük különbségét nem lokalizálhatjuk máshová, nem magyarázhatjuk meg mással, mint a *-val*, ill. *-ról* szegmentumok jelentésének különbségével. Ha a ragnak nem lenne jelentése, akkor két olyan mondat, amelyben csak a ragok különböznek, szükségképpen azonos jelentésű lenne. Így van ez a prepozíciók esetében is. Pl. a német *Ich bin mit meinem Freund gesprochen* und *Ich bin von meinem Freund gesprochen* mondatok összjelentése is különböző. A különbséget a *von* és *mit* prepozíciók jelentésének különbségével okolhatjuk csak meg.

Egyébként is nyilvánvaló, hogy elképzelhetetlen olyan jel, akár viszonyt jelöl, akár egyebet, ami csak jel, jelentés nélkül. Jelentés nélkül semmi sem lehet jel, a jelet a jelentése teszi jellé. Ha valami, annak ellenére, hogy nincs jelentése, mégis tudósít bennünket valamiről, akkor azt közvetlenül a fizikai tulajdonságaival teszi. Ez esetben viszont kívül esik a jelek s így a nyelv világán. Gondoljunk pl. arra a táblára, amely az országúti forgalomban az útkereszteződésre figyelmeztet. Ez tudvalevőleg az útkereszteződés sematikus ábrája: $\times$. Mármost nyilvánvaló, hogy az $\times$ nem jele az útkereszteződésnek, hanem másolata, csak úgy, amint egy fénykép sem jele a fényképen ábrázolt személynek. Mert magából az ábrából következtethetünk az útkereszteződésre, mégpedig közvetlenül, jelentés közbeiktatása nélkül. Ezzel szemben pusztán a rag alakjából, közvetlenül nem következtethetünk semmire. Aki nem tud angolul, az sehogy sem találja ki, hogy mire való az *-s* fonéma bizonyos hangsorok végén, stb.

Áll ez a *do* típusú szókra is. CHOMSKY nyilvánvalóan arra gondol, hogy a „*did he come*” esetében a *he*-nek meg a *come*-nak valami reális felel meg a külvilágban is, míg a *do*-nak nem. A mi terminológiánkban ez azt jelenti, hogy a *he*-nek és a *come*-nak van jelentése is meg denotátuma is, míg a *do*-nak csak jelentése van, denotátuma nincsen. Tehát a denotátum hiánya — mint mondtuk — CHOMSKY-t is megtévesztette a *do* jelentését illetően. Egyébként abban teljesen igaza van, hogy lexikális és strukturális, ill. lexikális és grammatikai jelentés között nincs döntő minőségi különbség. ZVEGINCEV pl. határozottan síkraszáll a lexikális és grammatikai jelentés éles elhatárolása mellett és odáig megy, hogy kijelenti: a nyelvnek nincs egységes szemantikai bázisa.²² Ezzel szemben mi megszívlelendőnek tartjuk LEES véleményét, aki ezeket írja: „Many writers have treated meaning in linguistics as though it could be partitioned into various kinds of meaning. In particular they have attempted to isolate among the parts of total meaning that portion determined solely by the linguistic environment, the so called „grammatical” or „structural” mean-

²¹ CHOMSKY, N., *Syntactic Structures*. 1957. 100. l.

²² ZVEGINCEV: i. m. 93. l.

ing as distinguished from the lexical or connotative meaning. This would seem to be nothing more than a strange and unorthodox use of the word „meaning” to denote linguistic distribution.”²³ Hasonlóképpen értelmetlennek látja az éles különbségtevést lexikális és grammatikai jelentés között HJELMSLEV is. „Thus we must not imagine — írja —, for example, that a substantive is more meaningful than a derivational or inflexional ending. When comparing one entity with another we may speak not merely of a difference in meaning but also of different kinds of meaning, but concerning all such entities we may speak of meaning with precisely the same relative right.”²⁴

7. Itt szeretnénk érinteni a szavak egy egészen sajátos csoportját, az ún. indulatszókat is. Ezek elkülönítése a többi szótól ősi hagyomány. A velük kapcsolatos tradicionális felfogás lényege az alábbiakban foglalható össze: Az indulatszók annyiban különböznek egyéb szavainktól, hogy ezek nincsenek fogalmakkal kapcsolatban. Ezek tehát — olvashatjuk gyakran — nem fogalmi közvetítésű jelek, hanem érzelmeinket közvetlenül fejezik ki, stb. Mármost az indulatszók és a fogalmak kapcsolatát illetően nem kívánunk állást foglalni. De nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy éppen abból a körülményből kifolyólag, miszerint az indulatszók nincsenek fogalmakkal kapcsolatban, egyesek annak a nézetüknek adtak kifejezést, hogy az indulatszóknak nincs jelentésük.

A jelentés, mint oly sokszor mondtuk már, semmi más, mint a jel alkalmazásának szabálya. Tekintve, hogy az ún. indulatszókat is világosan nyomon követhető szabályossággal alkalmazzuk, szükségképpen az indulatszóknak is van jelentésük. A jelentés — mint több oldalról is láttuk — nem azonos a fogalommal. Természetesen csak azokat a szavakat tekinthetjük indulatszóknak, s így csak azok esetében beszélhetünk jelentésről, amelyek hangteste az illető nyelv fonológiai veretét mutatja. A fájdalom artikulátlan ordításának nincs jelentése — csak hogy az nem is jel, hanem közvetlen reakció. Az ilyen és csak az ilyen esetekben helytálló BLOOMFIELD S → r képlete.

8. Röviden összefoglaljuk a jelen fejezetben kifejtett gondolatok lényegét: Az ókortól kezdve kísért annak a veszélye, hogy a jelentést összekeverjük a jelölt valósággal. Ennek a hamis tendenciának napjainkban is fellelhetjük nyomait. Ha a nyelv szavait „igazi” és „ál”-szavakra választjuk széjjel, s úgy vélekedünk, hogy az álszavaknak nincs jelentésük, akkor a jelentések helyett a denotátumok világába siklottunk át. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy önmagában véve semmi sem jel; jel csak az lehet, aminek jelentése is van. Ha a ragoknak, prepozícióknak, kötőszóknak stb. nem lenne jelentésük, akkor ezek az elemek jelek sem lehetnének; s ha nem lennének jelek, akkor nem tartozhatnának a nyelvhez, amely jelek rendszere. Gyakran hangot kap az a nézet, hogy az ilyen típusú elemeknek csak szintaktikai funkcióik vannak. ULLMANN ezt így magyarázza: „Leur constitution sémantique et leur rôle dans la phrase sont tout a fait différents. Ils n’ont pas de «sens» proprement dit: ce sont des outils grammaticaux, des particules qui déterminent les rapports syntaxiques à l’intérieur de l’énoncé. Au point de vue sémantique, ce sont des unités syntaxiques et non des signes lexicaux.” Abból, hogy az álszavak szintaktikai

²³ LEES, R. B., Review of CHOMSKY’s Syntactic Structures: Language XXXIII, 398 l.

²⁴ HJELMSLEV, Prolegomena . . . 28. l.

funkciót töltenek be, egyáltalán nem következnek, hogy nincs jelentésük. Ez csak akkor lenne igaz, ha a nyelv a szintaksziszát nem jelszerűen oldaná meg, hanem valami más módon. Ez esetben viszont nem felelne meg a valóságnak az a megállapítás, hogy a nyelv jelrendszer. Ha a szintakszisz nem jelekkel operálna, hanem valami más eljárással, akkor a nyelv jelek rendszere lenne + szintakszisz. MORRIS is különválasztja azokat a jelket, amelyeknek az a feladatuk, hogy a többi jel között teremtsenek kapcsolatot. De ezt a kapcsolatot nem közvetlenül, tehát fizikai tulajdonságaikkal, vagyis magukkal a hanganyagukkal teremtik meg — az *and* vagy *he* szó használatát magából a fonémaállományból éppúgy nem találhatjuk ki, mint a *table* vagy *horse* szó használatát. Ezért az *and* vagy *he* éppúgy jel, mint a *table* vagy *horse*. S ha jel, akkor szükségképpen jelentése is van.

V. Jelentés és kontextus

1. Ebben a fejezetben a jelentés és a kontextus viszonyát vesszük tüzetes vizsgálat alá. A kérdés, amelyre az alábbiak folyamán válaszolni kívánunk, így hangzik: Füg-g-e a jelentés a kontextustól, avagy nem? Ha függ tőle, akkor milyen mértékben és hogyan? Ha nem függ, akkor egyáltalán mi a kontextus szerepe a nyelvben? Köztudomású, hogy ezekkel a kérdésekkel már az elődök is sokat foglalkoztak. Sőt, a meglehetősen gazdag irodalmi előzményeken belül két, viszonylag élesen szembenálló irányzatot is megkülönböztethetünk. Egyfelől az autonomistákat, akik azt vallották, hogy a szó jelentése lényegében független a környezettől; másfelől pedig a kontextualistákat, akik azt tanították, hogy a szónak csak a szövegben, a kontextusban van jelentése. A kontextuson kívül — mondták — nincs jelentés, s ha mégis beszélünk róla, úgy az csak fikció.

Hogy jelentés és kontextus viszonyának tisztázása alapvető fontosságú, azt aligha vonhatja valaki kétségbe. Éppen ezért e problémát több oldalról is megközelíthetjük. Bizonyos mértékig mindaz, amit az előzmények során kifejtettünk, a most következő észrevételek előkészítésére szolgált.

2. Noha — mint említettük — két irányzat áll egymással szemben, az autonomisták és a kontextualisták irányzata, napjaink nyelvészeti szakirodalmában láthatólag a kontextualista nézetek vannak többségben. Nem titkoljuk, hogy az alábbiakban ezekkel a nézetekkel élesen szembefordulunk. Éppen ezért, hogy világosan láthassuk, mi ellen foglalunk állást, most röviden összefoglaljuk a széles körben elterjedt kontextualista nézeteket. E tekintetben segítségünkre siet egy szerző, aki éppen a közelmúltban jelentette meg vaskos monográfiáját jelentés és kontextus viszonyáról.¹ Persze SLAMA-CAZACU nem annyira felfedezője, mint inkább kodifikálója ezeknek a nézeteknek, ezért természetesen nézettársaira is tekintettel leszünk. Ezek után lássuk, hogy mit hirdetnek a kontextualisták.

Mindenekelőtt azt jegyeznénk meg, hogy a kontextualisták általában a szót tekintik a nyelv alapvető jelének, függetlenül attól, hogy a szó szerkezeti-
leg tagolt-e vagy sem. Úgy vélekednek, hogy a szótárban álló szó rendkívül absztrakt séma, amely a beszédben, tehát a kontextusban telik meg

¹ Lásd TATIANA SLAMA-CAZACU, *Language et contexte*.

konkrét tartalommal. ULLMANN így ír erről: „C'est toujours à l'intérieur d'un contexte donné que s'actualisent les éléments virtuels de la langue. Le degré de concrétion ou d'abstraction dépendra uniquement du contexte. Entre l'emploi le plus générique (*l'homme est né libre*) et le plus particulier (*l'homme que je vois*), il y a une vaste échelle d'étapes intermédiaires, et c'est le contexte qui décidera le point précis où l'on se trouve. En somme, la différence entre le mot empreinte, unité de la langue, et le mot actualisé, élément de la parole, est en fonction directe du contexte.”² SLAMA-CAZACU pedig így foglal állást: „Il y a dans chaque mot, tel qu'il existe dans la langue, quelque-chose qui lui imprime une certaine constance et qui empêche son emploi arbitraire. C'est LE NOYAU CONVENTIONNEL ou SIGNIFICATIF FONDAMENTAL, acquis dans le cadre de l'expérience sociale, axé sur de nombreuses liaisons associatives antérieures, qui constituent l'expérience de chaque personne: c'est LE NOYAU de chaque mot, qui contient la notion générale à laquelle on peut appliquer le mot.”³ Tehát egyfelől van a szótári vagy alapjelentés, amely absztrakt séma, másfelől pedig az alkalmi vagy kontextuális jelentés. E kettő összefüggése SLAMA-CAZACUNÁL a következő megvilágítást nyeri: A jelek — mondja SLAMA-CAZACU — olyan egységek, amelyekbe nemcsak forma és tartalom tartozik bele, hanem a valóságos tárgy is.⁴ Mármost a valóság szüntelen mozgásban, átalakulásban van, s ennek a szüntelen átalakulásnak hű tükrözői a jelek, amelyek maguk is szüntelenül változnak. A változásnak azonban megvan a határa. Határt a szó alapjelentése képez, annak meglehetősen tág keretei között beszélhetünk a szó variabilitásáról.⁵ A szó jelentése ilyenformán dialektikus egység, mégpedig állandóság és változékonyság dialektikája testesül meg benne. Ez oly módon valósul meg, hogy a kontextus a szó alapjelentését individualizálja, konkretizálja, tehát kiegészíti és gazdagítja.⁶

ULLMANN és SLAMA-CAZACU legalább annyit elismer, hogy van alapjelentés, amely határok közé szorítja, kordában tartja a kontextuális jelentéseket. A kontextualista irányzat szélsőséges képviselői azonban egyenesen tagadják, hogy lenne alapjelentés, azaz lenne a szavak jelentésének olyan magja, aspektusa stb., amely független a környezettől. Egy szemantikai kézikönyvben, amely a negyvenes évek elején jelent meg Amerikában, találunk pl. egy fejezet-címet, amely így hangzik: „A symbol has meaning only in its context.”⁷ Ezután annak bizonyítására, hogy egy szó jelentése minden eltérő környezetben más, a *case* szót említi a szerző, ilyen példamondatokba helyezve: „I thought he was in Mexico; but such was not the case., In this case the detective

² ULLMANN, Précis... 96. l.

³ SLAMA-CAZACU: i. m. 141. l.

⁴ „Le signe représente une unité qui englobe non seulement le support concret (la forme) et la signification (le contenu), mais aussi l'objet ou la phénomène de la réalité, dont l'image est la signification” (SLAMA-CAZACU: i. m. 138. l.)

⁵ „Les mêmes signes, qui peuvent avoir une valeur variable, gardent cependant une certaine constance; ils sont plastiques et rigides en même temps. En d'autres mots, on peut parler d'une VARIABILITÉ, mais aussi d'une CONSTANCE des signes.” (SLAMA-CAZACU: i. m. 140. l.)

⁶ „D'autre part, la signification est complétée, amplifiée même, justement par son application à un certain moment concret, qui agit sur elle par diverses déterminations particulières: des notes caractéristiques à un seul objet, l'attitude émotionnelle du parleur à l'égard de cet objet (les déterminations dues à la situation générale etc.)” (SLAMA-CAZACU: i. m. 145. l.)

⁷ WALPOLE, H., Semantics. The Nature of Words and Their Meanings. 105. l.

was completely baffled., If this was the case, why didn't you inform the police?" stb.⁸

Lényegében a fentebbi nihilista álláspontot foglalja el KURIŁOWICZ is, amikor a szó alapjelentését csak fikciónak tartja. Hasonlóképpen tagadja, hogy lenne kontextustól független jelentés. HJELMSLEV is: „The so-called lexical meanings in certain signs are nothing but artificially isolated contextual meanings, or artificial paraphrases of them. In absolute isolation no sign has any meaning; any sign-meaning arises in context, by which we mean a situational context or explicit context...”¹⁰

BALDINGER a szó autonómiájának kérdésében láthatólag a kompromisszum híve. „Richtig aber ist — írja e kérdést taglalva —, dass wir nur von einer relativen Autonomie des Wortes sprechen können. *Grün* z. B. ist auf der Ebene der Sprache existent, wir verbinden damit sofort die Vorstellung einer bestimmten Farbe; aber *grün* kann auch ganz spezifische Bedeutungen haben, die erst in der Aktualisierung in der Rede, d. h. auf der Ebene der *parole* deutlich werden; *ein grüner Junge* = unerfahren; *ein grüner Apfel* = unreif, usw.”¹¹

Az eddigiek során kifejtett gondolatmenet kapcsán sokan úgy vélekednek, hogy a szó jelentése tulajdonképpen az alkalmi, tehát kontextuális jelentések összegével azonos. SLAMA-CAZACU pedig végül is arra a megállapításra jut, hogy az általános jelentésből a kontextusban individualizált értelem lesz.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen álláspontot foglalhatunk el az eddig kifejtett nézetekkel kapcsolatban, vagyis mit tarthatunk arról a felfogásról, amely szerint a jelentés egészben vagy részben a kontextus függvénye.¹²

Említettük már néhányszor, hogy a jelentés nem más, mint a jel — egyelőre legyen ez a szó — használatának szabálya. Beszédünkben a szavak nem véletlenül, nem találomra sorakoznak egymás mögé, hanem jelentésük alapján. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha a szavakat jelentésük alapján használjuk, akkor a jelentés megelőzi a szóhasználatát, csakúgy, amint a nyelv használata feltételezi a nyelvismeretét.¹³ Ha pedig a jelentés megelőzi a szó használatát, akkor nem a környezet szabja meg a jelentést, hanem a jelentés alapján tesszük be a szót a különféle környezetekbe.

Mi lenne a következménye annak, ha a jelentés nem előzné meg a felhasználást, ha nem lenne az alkalmi környezetektől független? Mindenekelőtt az, hogy nem lenne szabályunk, aminek alapján a szavakat használjuk. Hisz nyilvánvaló, hogy ha csak a környezetben derülne ki, hogy mi a jelentése egy szónak, akkor mindaddig, amíg nincs környezetben, nem tudnánk a jelentését, azaz nem tudnánk használni, mert nem tudnánk, hogy milyen környezetbe helyezzük bele. Továbbá: Mivel környezet végtelenül sok van, minden szónak végtelenül sok jelentése lenne, s így a nyelv nem rendszert, hanem káoszt képezne. Mivel a jelentés előbb van, mint a felhasználás, mivel a jelentés

⁸ WALPOLE: i. m. 35. l.

⁹ KURIŁOWICZ, *Zametki o znacsenii slova*.

¹⁰ HJELMSLEV, *Prolegomena* . . . 28. l.

¹¹ BALDINGER: i. m. 22. l.

¹² „Dans le processus de la communication — en tant que phénomène pratique de la vie quotidienne ou en tant qu'expression littéraire d'un écrivain — la SIGNIFICATION, une fois employée par une certaine personne, dans un certain moment concret, devient un SENS, avec tout ce que celui-ci comprend de variable, d'instable, de particulier.” (I. m. 146. l.)

¹³ Lásd „Sign, Meaning, Context” című írásomat (Lingua, X/2: 217. l.).

szükségképpen megelőzi az alkalmi környezeteket, a jelentés független a környezettől, a legkülönbözőbb környezetektől, s egy nyelvi jel, egy szó jelentéséhez ilyenformán csak az tartozhat, ami a szó jelentésében a legkülönfélébb környezetekben azonos, közös. Az, ami csak egy meghatározott környezetben tűnik a szó jelentéséhez tartozónak, az nem a szó jelentésében, hanem a környezetben van, legfeljebb mi magyarázzuk bele szubjektív módon az illető szó jelentésébe. Ismételjük: Egy meghatározott szó jelentése a legkülönfélébb környezetekben azonos, mert ha nem azonos, akkor már nem ugyanazzal a szóval állunk szemben.

A tárgyilagosság okaért meg kell jegyeznünk, hogy ULLMANN is határozottan elutasítja azt a nézetet, miszerint egy szónak csak a kontextusban van jelentése. „Ils affirment en effet que le mot n'existe pas en dehors de contextes, qu'il n'a de sens que dans des situations déterminées, à l'intérieur d'un énoncé concret. [Bekezdés.] L'absurdité d'une telle thèse est si évidente qu'il est presque inutile de la réfuter. Qu'on pense seulement à l'existence de dictionnaires, descriptifs ou historiques, ou encore au chaos qui résulterait si les mots, substances protéiques, étaient complètement à la merci des contextes, innombrables et capricieux comme les situations de la vie.”¹⁴ Ám majd később látni fogjuk, hogy e kifogástalan gondolathoz ULLMANN is hűtlenné válik.

Térjünk most vissza oda, hogy a szó jelentése sok szerző szerint minden környezetben más. Említettük pl., hogy WALPOLE szerint a *case* szó jelentése mind a három fentebb idézett mondatban más. Igaz lehet ez? Nem, a következő megfontolások erejénél fogva: Ha a *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem ugyanaz, akkor e három alak nem ugyanannak a szónak három képviselője, hanem három különböző szó, amelyek csak alakilag esnek egybe. Ha *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem azonos, akkor három homonimával állunk szemben. Ha csak alakilag egyeznének, akkor semmi jogunk sem lenne egy kalap alá vonni őket. A három *case* alak jelentése szükségképpen azonos azon alapvető körülményből kifolyólag, hogy a *case* szó jelentése előbb megvolt, mint azok a mondatok, amelyeket e szó felhasználásával alkottunk. Ennek ellenére valóban van különbség — bizonyos tekintetben — a három *case* alak között. Csak hogy ez a különbség nem a jelentésük, hanem a denotátumuk között áll fenn. WALPOLENak is, meg SLAMA-CAZACUNak is az a tévedése, hogy összekeveri a jelentést a jelöléssel. Ez jellemzi a kontextuális irányzat híveit általában.

3. Hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Egy kutya megy az úton. Egy fehér kutya megy az úton.* Mindkét mondatban szerepel a *kutya* szó. A két mondat nem egyforma, tehát a *kutya* szó e két mondatban eltérő környezetben áll. Az egyik mondatban *Egy — megy az úton*, a másik mondatban *Egy fehér — megy az úton* a környezete. A kontextualisták szerint — mivel két különböző környezetben áll — a két mondatban szükségképpen különböző lesz a *kutya* szó jelentése. Igaz-e ez?

A hagyományos nyelvtanok mindmáig makacsul azt tanítják, hogy a jelző kiegészíti, közelebről meghatározza a jelzett szó jelentését. Mármost az *Egy fehér kutya megy az úton* mondat esetében mondhatjuk-e azt, hogy a *fehér* szó a *kutya* szó jelentését egészíti ki? Lehet-e a *kutya* jelentése

¹⁴ Précis . . . 95. l.

fehér? Nem inkább arról van-e szó, hogy a valóságos kutya fehér, amelyre a mondat vonatkozik? Akár helyesen szabálynak fogjuk fel a jelentést, akár — KRONASSERÉK szerint — képzetnek, nyilvánvaló, hogy sem szabály, sem képzet nem lehet fehér. Az *Egy fehér kutya megy az úton* mondatban tehát a *fehér* szó nem a *kutya* szó jelentését, hanem a denotátumát határozza meg közelebbről. Összefoglalva: Nem a *kutya* szó jelentése fehér, hanem a valóságos kutya az. Más oldalról: Nem a *kutya* szó jelentése lesz különböző a két mondatban, hanem a denotátumot ismerjük meg jobban a második mondatból, mint az elsőből. Továbbá: Ha a *kutya* szó jelentése lenne más, lenne több a második mondatban, mint az elsőben, akkor az *Egy kutya sem megy az úton* mondat esetében a *kutya* szónak egyáltalán nem lehetne jelentése. Pedig jelentése van, csak denotátuma nincsen.

Amikor különféle jelentésű szók egymás társaságába kerülnek, azok nem egymás jelentéseit módosítják, hanem egymás denotátumait írják pontosabban körül. Ellenkező esetben azt kellene feltennünk, hogy az egyik szó jelentése valamilyen misztikus módon „átfolyik” a másik szó jelentésébe.

Igy van ez az ún. grammatikai vagy álszók esetében is. Korábban már hivatkoztunk KURIŁOWICZ egyik megjegyzésére, miszerint az *én, te* stb.¹⁵ típusú szavak jelentése csak a kontextusban tisztázódik. Mármost vizsgáljuk meg a következő két mondatot: *Én voltam a tettes; Én, Kovács János voltam a tettes.* A kérdés az, hogy vajon ebben a két mondatban eltérő-e az *én* szó jelentése? Szerintünk nem. Az *én* jelentéséről a második mondatban sem tudunk többet, mint az elsőben. A kontextus, pontosabban a személynév nem az *én* jelentését határozza meg közelebbről, hanem a denotátumát. *Kovács János* nem lehet az *én* szó jelentése, lévén Kovács János élőlény, aki nem része a nyelvnek, s nem tárgya a nyelvtudománynak. *Kovács János* csak a denotátuma lehet az *én* szónak.¹⁶

Különösen gyakori a félreértés — a kontextus szerepét illetően — az olyan grammatikai szók esetében, amilyenek pl. a prepozíciók. Hány német nyelvtanban olvashattuk pl. azt, hogy a *nach* prepozíció, a kontextustól függetlenül időt, helyet vagy egyéb körülményt jelent. Maradjunk az időnél és a helynél, s hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Er hat mich nur nach zehn Uhr geweckt., Er hat mich nur nach dem Tunnel geweckt.* A hagyományos — kontextualista — felfogás szerint az első mondatban a *nach* prepozíció a cselekmény idejét, a második mondatban a cselekmény helyét határozza meg, tehát az első mondatban temporális, a második mondatban lokális jelentése van.

Vizsgáljuk meg tüzetesebben, hogy milyen esetekben van a *nach* prepozíciónak „temporális jelentése”? Akkor és csak akkor, ha van a környezetében olyan szó, amelynek a jelentése idővel kapcsolatos. Ugyanígy „lokális jelentése” is csak akkor van a *nach*-nak, ha találunk a környezetében lokális jelentésű szót. Példánkban a *nach* állítólagos temporalitása az *Uhr*, állítólagos lokalitása pedig a *Tunnel* jelentésében rejlik. Nem a *nach* jelentése temporális tehát

¹⁵ KURIŁOWICZ: i. m. 74. l.

¹⁶ „The distinction between 'meaning' and 'thing-meant' runs through speech in all its manifestations and applies equally to whole sentences and to the separate words which enter into their composition . . . However, we shall soon see that the distinction holds good, not only of spoken nouns but also of spoken verbs and adjectives, and indeed even of those minor elements in our vocabulary which we somewhat contemptuously lump together under the heading of 'particles'.” (GARDINER, *The Theory of Speech and Language*, 30. l.)

az első mondatban, hanem az *Uhr*-é, s nem a *nach* jelentése lokális a második mondatban, hanem a *Tunnel*-é. A *nach* jelentése az, hogy *nach*. S ez nem is lokális, nem is temporális. A *nach* jelentése az, ami közösen jellemzi e szót mind a *nach zehn Uhr*, mind pedig a *nach dem Tunnel* szerkezetekben. Helyesen tehát azt kell mondanunk, hogy a *nach* az első mondatban egy temporális, a második mondatban pedig egy lokális viszonyt jelöl ugyanazon a jelentésen keresztül.

Fentebb azt mondtuk, hogy az a momentum, ami csak egy meghatározott környezetben látszik a szó jelentésének, az nem a szó jelentésében, hanem a környezetében van, s legfeljebb mi magyarázzuk bele — szubjektív-mentalista módon — az illető szó jelentésébe. Pontosan ezt mutatta a *nach* imént vizsgált esete. A *nach* csak az egyik környezetben látszott temporálisnak, s csak a másikban lokálisnak. „Temporalitása” és „lokalitása” nem volt független a környezettől, s nem is bizonyult valóságos tulajdonságának.

Tudjuk, hogy a fonológia csak azokat a hangtulajdonságokat tekinti fonematikus értékűeknek, amely tulajdonságok függetlenek a környezettől, a hangszomszédságtól. Azok a tulajdonságok, amelyek csak egy bizonyos pozícióban jellemeznék egy hangot, nem tartoznak annak fonematikus értékéhez, csupán változati jellegűek. Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a jelentések tekintetében is. Az és csak az tartozik a szó jelentéséhez, ami a környezettől független abban, illetve — ebből következően — ami a különböző környezetekben azonos benne. Azok a „jelentésváltozatok”, amelyek csak egy-egy környezetben lépnek fel, tulajdonképp nem a jelentés változatai, hanem a denotátumok kisebb-nagyobb különbségei.

Az elmondottak alapján már világosan láthatjuk, hogy mi tévesztette meg SLAMA-CAZACUT. Mint még emlékszünk rá, a román szerzőnő a szó jelentésében állandóság és változékonyság dialektikáját vélte felfedezni. Pedig csak a jelentést keverte össze a denotátummal. Ti. a jelentés az, ami állandó, s a denotátumok változékonnyak. Különböztet is képtelenség SLAMA-CAZACUNAK az a gondolata, hogy a kontextus „individualizálja” a szó jelentését. Mint már fentebb kifejtettük, ez az „individualizálás” csak egyféleképpen lenne elképzelhető. Fel kellene tételeznünk, hogy az egymás mellett álló szók jelentéseiben — a szomszédság hatására — valami misztikus metamorfózis megy végbe. Hogy SLAMA-CAZACU menthetetlenül összetéveszti a jelentést a denotátummal, azt a legvilágosabban az a megjegyzése mutatja, miszerint az általános *signification*-ból a kontextusban individuális *sens* lesz. Nos, itt meg kell állnunk egy pillanatra.

Van-e köze és mi köze van a nyelvnek az individuális *sens*-hoz? Nyilvánvaló, hogy SLAMA-CAZACU individualizált *sens*-ja nem egyéb, mint az egyén fejében keletkező gondolat. Ez a gondolat egy valóságos szituációra vonatkozik. Ha ezt a valóságos szituációt a nyelv segítségével nevezzük meg, akkor e szituáció denotátummá válik, denotátummá lép elő. Ám a nyelvnek nem része sem a denotátum, sem az arra vonatkozó egyéni gondolat — a nyelv olyan harmadik, amely e kettő között áll, de nem azonos egyikkel sem. A nyelv óriási jelentősége éppen az, hogy általános kategóriáin keresztül jelölhetjük a bennünket környező világ végtelen változatosságát. Tehát a nyelv véges számú általános kategóriáján mint sémán keresztül jelölhetjük a világ végtelen sok konkrét és egyedi eseményét, helyzetét stb., ill. jelölhetjük az ezeknek megfelelő, ezek hatására keletkező egyedi gondolatokat. Az individualizált

sens, mivel nem általános, nem lehet a nyelv része. Az individualizált *sens* már maga a gondolat. A nyelv kifejezi a gondolatot, de maga nem azonos vele. HEGEL, aki valóban értett a dialektikához, világosan látta ezt.¹⁷

Említettük, hogy ULLMANN világosan elhatárolta magát attól a nézettől, hogy a szónak csak a kontextusban van jelentése. Ám e deklaratív állásfogalás ellenére számos esetben nála is megtaláljuk a kontextualista felfogás nyomait. Ez ULLMANN-nál oly módon jelentkezik, hogy számos esetben beszél a jelentés „aspektusairól”. Ennek kapcsán azt hangoztatja, hogy a jelentés nem homogén, s annak aspektusai a környezettől függenek: „Le sens des mots n'est pas homogène: il offre plusieurs aspects dont chacun s'applique à des contextes différents . . . Un homme sain est quelqu'un dont l'organisme n'est pas malade; un air sain est un air salubre pour la santé. Seul le contexte pourra décider lequel des divers aspects est pertinent.”¹⁸ A fentebbiek alapján nyilvánvaló, hogy az, amit ULLMANN a jelentés aspektusának nevez, voltaképp nem tartozik a jelentésre. Ezek az aspektusok, ezek a finom változatok nem a jelentés változatai, hanem a denotátumok különbségei. Nem a *sain* melléknév jelentése különböző az ULLMANN által idézett két mondatban, hanem a *sain* szó két különböző denotátumra vonatkozik. Másképp *sain* az ember, és másképp *sain* a levegő — de ez a különbség az ember és a levegő közti valóságos különbség, nem a *sain* melléknév jelentésének különbsége. A denotátumok, s így azok különbségei is, mint oly sokszor elmondtuk már, kívül esnek a nyelven, kívül a jelentésen, s így kívül a nyelvtudomány érdeklődési körén is. A jelentések homogének, a denotátumok heterogének. Az a bizonyos vibrálás, oszcillálás, változékonyság stb., amit ULLMANN és SLAMA-CAZACU a jelentésnek tulajdonít, nem a jelentésre, hanem az ugyanazon jelentésen keresztül jelölt denotátumokra vonatkozik. Itt szeretnénk megemlíteni, hogy PAUL sokat emlegetett okkasionális jelentésének, vagy ERDMANN „Nebenbedeutung”-jának sincs semmi köze a jelentéshez. Valójában ezek is a denotátumokra vonatkoznak. A jelentés nem lehet okkasionális, hisz a jelentés éppen az, ami a különböző alkalmazásokban állandó és közös.

Nem hagyhatjuk szó nélkül SLAMA-CAZACU úgynevezett kísérleteit sem. Ezek a kísérletek abban álltak, hogy a szerzőnő részint kitalált, részint jelentésük alapján szokatlannak tűnő szavakat helyezett egyébként értelmes mondatokba, és figyelte, hogy a kísérleti alanyok kitalálják-e az ilyen szavak „jelentését”. „Un mot comme *palici* palitsi — dont la signification n'était pas connue d'avance, puisque c'était un mot créé par nous — recevait facilement par l'ensemble la détermination que nous désirions; bien plus, des mots comme roum. *habauc* „idiot”, *plasture* „emplatre”, *bolturi* „rivets” pouvaient changer leur signification en fonction de la nouvelle ambiance ou ils apparaissaient.”¹⁹ Mármost nyilvánvaló, hogy egy kitalált szónak nem lehet jelentése. Csupán arról lehet szó, hogy egy kitalált szó denotátumára is rájöhetünk a kontextus

¹⁷ HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, 362. CASSIRER is világosan látja ezt a kérdést: „Sie (die Sprache) macht aus der Not der Vieldeutigkeit des Lautzeichens seine eigentliche Tugend. Denn gerade diese Vieldeutigkeit duldet nicht, dass das Zeichen blosses Individualzeichen bleibt; gerade sie ist es, die den Geist zwingt, den entscheidenden Schritt von der konkreten Funktion des 'Bezeichens' zur allgemeinen und allgemeingültigeren Funktion der 'Bedeutung' zu tun.” (*Philosophie der symbolischen Formen*, 145. l.)

¹⁸ *Précis* . . . 97. l.

¹⁹ I. m. 140. l.

segítségével. Viszont nézzük a következő mondatot: *Egy . . . megy az úton és túlköl.* Nem nehéz kitalálnunk, hogy itt egy *autó*-ról van szó. Mármost ez azt jelentené, hogy a . . .-nak *autó* a jelentése? Ami a nem mesterségesen fabrikált szavakat illeti, — pl. azt, hogy a *plaster*, melynek *flastrom* a jelentése, egy bizonyos környezetben a *pénz* helyett áll — nos, ez esetben nyilván megint nem arról van szó, hogy a *plaster* a kontextus hatására *pénz* j e l e n t é s t vett fel, hanem arról, hogy az adott környezetben a denotátuma a *pénz*.

A jelentés „aspektusai, finomságai, változatai” stb. képezik olcsó vadászterületét két sajátos tudománynak, nevezetesen a stilsztikának és a lexikológiának. Amit napjaink lexikológusai csinálnak, az túlnyomórészt nem más, mint a denotátumokkal való bűvészkedés — a jelentés ürügye alatt. Amit a szótárakban az alapjelentés után találunk, az rendszerint nem más, mint a szokványostól eltérő jelölés, tehát „kontextuális jelentés”, azaz ismét a denotátum. A hagyományos stilsztika pedig lényegében szintén a denotátumok különbségeit szedegeti össze, s közben nagy fontoskodva j e l e n t é s t a n i vizsgálatnak állítja be magát.

4. Az előző pontban tehát elutasítottuk azt a gondolatot, mintha a jelentésnek aspektusai lennének. Korábban pedig azt mondtuk, hogy a szó jelentése a különböző környezetekben azonos, mert ha nem azonos, akkor már két különböző szóval állunk szemben. Felvetődik a kérdés, hogyan viszonylanak az általunk mondottak a nyelvi jeleknek olyan közismert és általános jelenségéhez, amilyen pl. a poliszémia?

Korábban ott, ahol a jel alapvető tulajdonságait vitattuk, már leszögeztük, hogy a jelet nem fizikai tulajdonságai teszik jellé. A jelet az teszi jellé, hogy van egy rajta kívül álló, belőle le nem vezethető szabálya, azaz jelentése, aminek alapján használjuk. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha egy látszólag azonos jelet több szabály szerint használunk, akkor valójában teljesen különböző jelekkel állunk szemben. Ez azt jelenti, hogy — mivel a jelet a jelentése teszi jellé — poliszémia, azaz több jelentésű jel nincsen, nem lehet. Csak homonimia van. Azt állítani ugyanis, hogy pl. a német *Bank* szónak több jelentése van (1. 'ülő alkalmatosság'; 2. 'pénzintézet'), azt jelentené, hogy a *Bank* a jelentésétől függetlenül is jel. Helyesen azt kell tehát mondanunk, hogy két *Bank* jel van. Még az a megállapítás sem tekinthető szerencsésnek, hogy ez a két jel alakilag egybeesik, ugyanis a jelentéstől függetlenül a *Bank*₁ és a *Bank*₂ nem alak, legalábbis nem jelalak.

5. Az előző pontokban határozottan leszögeztük, hogy a jelentés független a környezettől. Azt mondtuk, hogy a jelentésnek nincsenek „aspektusai, finom változatai, nuance-ai”, ezek az állítólagos aspektusok valójában a denotátumok különbségei. S mindez ismét tipikus példája volt annak, hogy a tradicionális szemantika összekeveri a jelentést és a denotátumot. Azonban maradt még néhány kérdés, amit meg kell válaszolnunk. Itt van pl. egy olyan jelenségnek a problémája, amilyen a metafora. A metaforát ULLMANN így határozza meg: „La métaphore est en dernière analyse une comparaison en raccourci . . . On perçoit p. ex. une ressemblance entre les *dents* humaines et les saillies d'un peigne. Au lieu de préciser que ces saillies sont *comme* des dents, on les appellera simplement les *dents du peigne*.”²⁰ Itt most álljunk meg egy pillanatra, és vessük

²⁰ Précis 277. l.

fel a kérdést, vajon a *dents du peigne* szerkezetben a *dent* jelentésében van-e valami rendellenesség avagy egyéb tekintetben? Mi úgy véljük, hogy amennyiben az idézett szerkezetben a *dent* jelentése lenne más, mint egyebütt, akkor már homonimiával állnánk szemben egy *dent*₁ és egy *dent*₂ között. Viszont a *dents du peigne* szerkezetben éppen azért problematikus a *dent* helyzete, mert a jelentése normális, szokásos, és a denotátuma szokatlan, rendellenes. A metafora tehát nem a jelentés szabálytalansága, rendellenessége, hanem a denotátumé. Ismételjük: Ha a *dent* jelentése lenne más az idézett példában, mint egyebütt, akkor nem lenne vele kapcsolatban semmi említésre méltó: tudomásul vennénk, hogy a francia nyelvben két *dent* jel van; az egyik jelentése: 'rágóeszköz a szájban'; a másik jelentése: 'a fésű egymás mellett sorakozó szuronyocskái'. Mivel ez nincs így, mivel a *dent* csak alkalmilag, bizonyos környezetekben jelöli a fésű fogait, ezért itt nem a jelentés modifikációjáról, hanem a denotátum rendellenességéről van szó.

Vagy térjünk vissza BALDINGER példájára. BALDINGER szerint az *ein grüner Apfel* szerkezet esetében a *grün* jelentése: 'unreif'. Erre is csak azt mondhatjuk, hogy ha a *grün* jelentése lenne 'unreif', akkor ezt a példát BALDINGER sohasem idézte volna, mert nem lett volna miért idézni. Mert ha az idézett mondatban a *grün* jelentése lenne 'unreif', akkor ez a mondat csak azt a banalitást példázná, hogy a szavakat általában jelentésük szerint használjuk. Viszont használhatjuk jelentésükhöz képest szokatlanul is; előfordulhat, hogy egy-egy denotátum „kiugrik”, eltér a szokásos denotátumoktól, s éppen erre példa az *ein grüner Apfel* szerkezet.

BALDINGER azt mondja, hogy felfogás kérdése, meddig beszélhetünk egy régi jelentés nuanceáról és mikortól kezdve új jelentésről.²¹ Nos, a mi felfogásunk egészében ezt a jelenséget így írhatjuk le: A szavakat általában jelentésüknek megfelelően, tehát a denotátumok egy bizonyos csoportjára alkalmazzuk. Azonban néha egy-egy szokatlanabb denotátum is előfordulhat, az ilyesmi azonban csak bizonyos sajátos környezetben. Ha az eredetileg ritka és szokatlan denotátum jelölése általánossá válik, akkor új jelentéskör kialakulásáról beszélhetünk. Ez esetben a régi jelentés szempontjából ritka denotátum az új jelentés szempontjából szabályos denotátummá válik. Ezzel egyidejűleg és ennek következtében már nemcsak sajátos környezetben fordul elő, mivel a szokatlan jelölésből, amely csak bizonyos környezetben valósítható meg, új jelentés lett, mely már a környezettől független.²²

6. Végezetül röviden érinteni kívánjuk a szinonimia kérdését. A hagyomány köztudomásúan azokat a szavakat tekinti szinonimáknak, amelyek jelentése „azonos” vagy legalábbis nagyon hasonló.

²¹ I. m. 24. l.

²² A lengyel ZAWADOWSKI helyesen hangsúlyozta egy előadásában, hogy a jelentés nagymértékben független a kontextustól: „Ainsi Wegener, par exemple, estime que dans les deux propositions, 'Der Löwe kann die stärksten Knochen zermalmen' et 'Der Löwe ist ein edles, königliches Tier', le mot 'Löwe' a deux sens différents, dans la représentation que nous nous faisons du lion ce sont tantôt les unes, tantôt les autres qualités qui prédominent. Or, il est incontestable que les deux contextes indiquent de bien différentes qualités de l'objet désigné par le mot Löwe; par conséquent, le contexte ne détermine pas le sens de ce mot.” (Influence, vraie et apparente, du contexte sur le sens, 14. l.)

Mármost hogyan döntheti el a nyelvész azt, hogy két szó jelentése azonos-e avagy sem? Ha a jelentés a szó használatának szabálya, amely megmondja, hogy minek a jelölésére alkalmas egy szó és minek a jelölésére alkalmatlan, akkor a jelentés meghatározása úgy történhet, hogy figyeljük a szó, a jel sorozatos alkalmazását, tehát figyeljük, hogy minek a jelölésére szolgálhat. Ez megvalósítható, s így a jelentés megbízhatóan leírható. Ezt a pozitív álláspontot képviseli MORRIS is: „In short, since the meaning of a sign is exhaustively specified by the ascertainment of its rules of usage, the meaning of any sign is in principle exhaustively determinable by objective investigation.”²³

Nyilvánvaló, hogy két szó jelentése akkor azonos, ha a két szó ugyanazon denotátumok jelölésére alkalmas. Vagyis egy adott tárgyat, ill. a tárgyak bizonyos osztályát *m i n d i g* jelölhetjük bármelyik szóval. A nyelvész számára technikailag ez azt jelenti, hogy két szó akkor szinonima, ha mindazokban a környezetekben, ahol az egyik szó felléphet, felléphet a másik is. Ilyen tökéletes szinonima nincsen. Mindenekelőtt — mint ULLMANN helyesen mutat rá — a nyelv gazdaságosságával ellenkezően ez a jelenség, s a felesleges luxus egyik fajtáját képviselné.²⁴ Továbbá elképzelhetetlen, hogy két szó jelentése teljesen azonos legyen, tehát hogy két szó egymást minden nyelvi környezetben helyettesíthesse, azért, mert a nyelvi jelek, a szavak, önmagukat is jelölhetik. Abban a mondatban tehát, hogy *Az oculist szó o hanggal kezdődik* nem léphet fel az *eye-doctor*²⁵ stb. HARRIS a szinonimák viszonyát így határozza meg: „If A and B have almost identical environments except chiefly for sentences which contain both, we say they are synonyms: *oculist* and *eye-doctor*.”²⁶ Ez a meghatározás szakszerű és kielégítő; annyit tehetünk hozzá, hogy a szinonimák azokban a környezetekben sem léphetnek fel egymás helyett, ahol önmagukról van szó. Egyébként két jelentés teljes azonosságának lehetetlenségét legutóbb filozófiai oldalról is megerősítették.²⁷

Fentebb azt mondtuk, hogy két szó jelentése akkor azonos, ha ugyanazon denotátumok jelölésére alkalmas. Ez kétségtelenül így van. Ám ebből nem következik, hogy két szó vagy szerkezet, amelynek denotátuma *a l k a l m i l a g* egybeesik, már szinonima. Hisz ez esetben a *Washington* és az *Egyesült Államok fővárosa* is szinonima lenne. Pedig nyilvánvaló, hogy az *Egyesült Államok fővárosa* szerkezetnek a *Washington* nem jelentése, csak denotátuma. Világosan mutatja ezt a következő mondat: *Ha Washington megsemmisülne, mi lenne az Egyesült Államok fővárosa? A Washington és az Egyesült Államok fővárosa* tehát csak „denotátum-szinonimák”.

Az *ein grüner Apfe* szerkezet esetében sem lehet a *grün* az *unreif* szinonimája, mert a denotátumuk csak alkalmilag esik egybe.

7. Fentebb azt mondtuk, hogy a jelentés független a környezettől. Másfelől viszont megtagadtuk a poliszemiát, s csak a homonimát ismertük el. Felvetődik ezért a kérdés: Nincs itt valami ellentmondás? Hisz tagadhatatlan, hogy a környezet dönti el azt, hogy két vagy több homonimia közül mikor

²³ MORRIS: i. m. 47. l.

²⁴ Principles, 108. l.

²⁵ Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nem a jelentés alapján használjuk a jelet, hanem a jeltest fizikai tulajdonságai alapján. Ez a *suppositio materialis* tipikus és közismert esete.

²⁶ HARRIS, Z. S., *Distributional Structures*, 37. l.

²⁷ GOODMAN, N., *On Likeness of Meaning*.

melyikkel állunk szemben. Nos, pontosan ez a helyzet. A kontextus nem m e g s z a b j a a homonimikus alak jelentését — hisz jelentése az aktuális környezet előtt is megvolt. A környezet csupán m e g m u t a t j a, hogy melyik jellel állunk szemben. Paradox módon hangzik, de mégis így kell megfogalmaznunk: A homonimák esetében a kontextus mutatja meg, hogy a kontextustól független jelentések melyikével állunk szemben. Aki ezt nem fogadja el, az veszélyes útra téved. Annak ugyanis — akarva, nem akarva — csak egy lehetősége marad. Az ti., hogy a homonimákat önmagukban üres formáknak fogja fel, amelyek ily módon, előzetes jelentés hiányában, megmagyarázhatatlanul kerülnek bele a kontextusba, s akkor valamilyen misztikus módon átlényegülnek: „jelentés folyik beléjük” a kontextusból. Ez nyilván nem lehet így.

Általában a homonimák esetében bizonyos mértékig különbséget kell tennünk a beszélő és a hallgató helyzete között. A beszélő számára egy homonima esetében sincs nagyobb jelentősége a kontextusnak, mint egyébként. Hisz a beszélő nyilván a jelentése alapján teszi be a homonimikus alakot a kontextusba — nem megfordítva. A hallgatónak már a környezet mutatja meg, hogy az általa ismert, s így a kontextust az ő esetében is megelőző jelentések közül melyikre van szüksége. Ám a környezet az ő számára is csak orientációt adott, nem „teremtette” a jelentést.

VI. A különböző nyelvi elemek és a jelentés kapcsolata

1. Ebben a fejezetben röviden áttekintjük a fontosabb nyelvi elemek (fonéma, morféma, mondat) és a jelentés viszonyát.

A fonéma és a jelentés kapcsolatának megítélésében sajátos helyzet alakult ki. Azt senki sem vonja komolyan kétségbe, hogy a fonémának nincs jelentése olyan formában, ahogyan a morfémanak van. Ugyanakkor a modern fonológia, elsősorban a Trubetzkoy-iskola, szüntelenül hangoztatja a fonéma ún. jelentésmegkülönböztető szerepét. Van tehát egy bizonyos fokú felemáság az állásfoglalásokban. Ha tisztázni akarjuk ezt a kérdést, akkor valójában azt kell eldöntenünk, hogy jel-e a fonéma avagy sem.

Lehet-e a fonéma jel? A közelmúltban két szerző ismét amellett foglalt állást, hogy lehet.¹ Az előzmények alapján nyilvánvaló, hogy a fonéma csak akkor lehetne jel, ha a fonéma esetében is ki tudnánk mutatni a jelviszony tagjait, tehát a jelet, a jelentést és a jel tárgyát. Nézzük e három közül a jelentést. Ha a fonémának lenne jelentése, akkor például a német nyelv *k* fonémájának lenne definiálható, konstans jelentése, amely világosan szembeállítaná a német nyelv minden más fonémájával. Ez viszont azt jelentené, hogy mindazok a német szavak, amelyekben a *k* fonéma megjelenik, a jelentésükben is szükségképpen tartalmaznak valami közöset. Ilyenformán a *kalt*, *krank*, *Käse* stb. szók jelentésében kellene egy egyező, azonos mozzanatnak lennie. Ennek azonban nyoma sincsen. Mindennek alapján leszögezhetjük: A fonémának nincs jelentése, sőt semmi köze a jelentéshez. Ha a fonémának lenne jelentése, akkor pl. a nyelvtanulás a világ leggyorsabb dolgát képezné. Csak azt kellene megjegyeznünk, hogy az egyes nyelvek 40–60 fonémájának mi a jelentése, s máris értenénk az illető nyelvet, hisz a morféma jelentését egyszerűen megkapnánk az alkotó fonémák összeadásából.

¹ SØRENSEN, H. S., The Phoneme and the Phoneme Variant: *Lingua* IX/1: 68–88. I. — KOLMAR-KULLESCHITZ, Ist das Phonem ein Zeichen?: *Phonetica* V/2: 65–75. I.

Az imént azt mondtuk, hogy a fonémának semmi köze a jelentéshez.² Mármost nem áll ellentétben eme megállapításunk a fonológia azon fentebb említett régi tételével, mely szerint „fonémának nevezzük egy nyelvnek azokat a hangjait, amelyek jelentésmegkülönböztetésre alkalmasak”. Úgy véljük, hogy ez a fonológiai szabály ebben a formájában nem igaz. Ha a morféma jelentését nem oszthatjuk szét az alkotó fonémák között, akkor a csak egy fonémájukban különböző szavak — pl. a német *Gabel* és *Kabel* — esetében a *g*, ill. *k* fonéma nem jelentéseket különböztet meg, hanem csak hangtesteket. Ellenkező esetben az *-abel* rész mindkét szóban ugyanazt jelentené, a két szó jelentésének tehát nagymértékben egyeznie kellene, s csak egy kis különbség állhatna fenn a kettő jelentése között a *g*, ill. *k* eltéréséből kifolyólag.³

Olyan nézet is elhangzott már, hogy a fonémának csak távolabbról, általánosságban van köze a jelentéshez, annyiban ti., amennyiben cserélhető és a csere eredménye jelentésváltozás.⁴ Úgy véljük, hogy még ez a nézet is tartahatatlant. Ha a német beszélő a villát akarja említeni, azt végtére mégsem úgy teszi, hogy a *Kabel* fonémasorban a *K* helyébe *G*-t illeszt, hanem úgy, hogy a 'villa' jelentés mint szabály alapján a *Gabel* hangsort hozza létre, a *Kabel*-től teljesen függetlenül.

A közelmúltban — spekulatív úton — a dán SØRENSEN is azt próbálta bizonyítani, hogy a fonéma jel, mégpedig a változatok jele. „What is a phoneme? A phoneme is a (linguistic) sign . . .⁵ To be a variant of the phoneme *k* is to be a denotatum of the sign *k*.”⁶ Vizsgáljuk meg, lehet-e a *k* fonéma a *k* változatok jele? A jel, mondtuk korábban, olyan dolog, amely a jel tárgyával semmi belső kapcsolatban nincsen, tőle függetlenül létezik, s a kettőt csak egy szabály: a jelentés alapján hozzuk kapcsolatba mi, emberek. Ebből viszont elkerülhetetlenül az következik, hogy a *k* fonéma csak akkor lehetne a *k* változatok jele, ha a *k* fonéma a *k* változatoktól függetlenül, objektíve létezne, s a *k* fonémát mint jelet egy szabály, vagyis egy meghatározott jelentés alapján vonatkoztathatnánk bizonyos hangokra mint változatokra.

Am változatoktól függetlenül létező objektív fonémát még senki sem látott, s a fonémáknak, mint fentebb utaltunk rá, jelentése sincsen. Ezért SØRENSEN kísérletét kétszeresen elhibázottnak kell tekintenünk. A fonéma nem jel, hanem — mint HJELMSLEV helyesen mutatott rá — jelrész.⁷

2. A fonéma tehát nem jel, hanem csak alkotórésze a jeleknek. De vajon minek az alkotórésze? Melyik nyelvi elem tesz eleget példászerűen a jel követel-

² „How does the phonemic content of an utterance vary as the social situation in which the utterance occurs varies? If we record, at quarter hour intervals from 9 a.m. to 3 p.m., the greetings exchanged between formal business associates, we find, as the day passes no gradual phonemic change in the greeting but first many occurrences of the sequence 'Good morning', and, later, a complete replacement by the sequence 'Good afternoon'. The change in social situation correlates with the change of a whole sequence of phonemes at once, together . . . if we wish elements which correlate with meanings, we must seek them in general not among single phonological elements but among combinations and sequences of these.” (HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, 188. l.)

³ SZMIRNYICKIJ: *Voproszi Jazikoznanyija*, 1960/5: 112. l.

⁴ „All phonemes denote nothing but mere otherness.” (JAKOBSON, R. — HALLE, M., *Fundamentals of Language*, 11. l.)

⁵ SØRENSEN: i. m. 79. l.

⁶ SØRENSEN: i. m. 82. l.

⁷ HJELMSLEV, *Prolegomena* . . . 25. l.

ményének? Úgy véljük, hogy ez az elem a morféma. Természetesen itt rögtön felvetődik a kérdés, hogy miért nem a szó a tipikus, az igaz nyelvi jel? Azért, mert a szó — nem tekintve azt a gyakori esetet, de mégiscsak határesetet, amikor egyetlen morféma-ból áll — még felbontható olyan alkotórészekre, amelyek szintén jelnek bizonyulnak. Ilyenformán a több morféma-jú szó nem jel, hanem jelcsoport, jelkombináció, jelekből álló konstrukció.⁸

Az imént előadottakkal kapcsolatban felvethetné valaki a következő gondolatot: Az igaz, hogy a szavak nagy része több morféma-ból, tehát, ha úgy tetszik, több jelből áll, ha belső szerkezetét tekintjük. De ha azt nézzük, hogy a valóságban mit jelölnek az ilyen több morféma-jú szók, akkor az esetek zömében azt látjuk, hogy az ilyen szók is egységként jelölik a valóság egy meghatározott, sokszor egészen jól körülhatárolt darabját. Tehát — mondhatná valaki — azt kell jelnek tekinteni a nyelvben, ami a valóság egy meghatározott részét, darabját, aspektusát jelöli. Mit mondhatunk minde erre?

Az kétségtelen, hogy pl. a német *Kuh* és *Nilpferd* szó, jóllehet az egyik egy, a másik két morféma-ból áll, a valóságban egy állatfajta-t jelent mind a kettő. Ez és számtalan hasonló eset támogatni látszik azt, hogy a *Kuh* egy állatfajta jele, tehát egy jel, a *Nilpferd* egy másik állatfajta neve, tehát az is egy jel. De ne felejtjük el, ha mindazok a hangszegmentumok, amelyek a valóság egy meghatározott részét jelölik, egyetlen jelet alkotnának, akkor az olyan kifejezések, mint *die ewige Stadt*; *Franz Joseph der Erste*; *der dreissigjährige Krieg* stb. mind egyetlen jel lennének. A nyelvi jelek határait csak magából a nyelvi rendszerből vezethetjük le, nem pedig a külvilágból. Egészen világossá válik ez akkor, ha azt vizsgáljuk, hogyan jelöli a valóságnak ugyanazt a darabját az egyik nyelv és hogyan a másik. Íme néhány példa magyar—német viszonylatban: *Stadt* — *vár-os*; *Major* — *őr-nagy*; *Zug* — *von-at* stb. Ezekben a példákban a német szó egy morféma-jú, a magyar kettő. Persze bőven találunk példát a fordítottjára is, íme: *ács* — *Zimmer-mann*; *sás* — *Ried-gras* stb. Sőt, az egyetlen morféma-ból álló magyar *tenyér* szóval szemben a németben egy három morféma-jú szerkezet áll: *flach-e Hand*. Márpedig a *flache Hand* szerkezetre semmiképp sem mondhatjuk, hogy egy jel — függetlenül attól, hogy a valóság egy meghatározott részét, a kézfej belső felületét jelenti —, mivel e szerkezet egy része: a *Hand* más esetekben szintén önállóan jelöli a valóság egy meghatározott részét. De nem is kell okvetlenül különféle nyelveket összehasonlítanunk annak bizonyítására, hogy a nyelvi elemek határait nem a külvilág, hanem a nyelv belső szerkezete szabja meg. Ugyanazon a nyelven belül is tetszőleges számú példát találhatunk. Gondoljunk a német *Auto* és *Kraftwagen* szóra. A valóságnak ugyanazt a darabját jelöli mind a kettő. Nem vitás, hogy az *Auto* egyetlen jel. Viszont más esetekben szerzett tapasztalataink alapján azt sem vitathatjuk, hogy a *Kraftwagen* fonémasornak mind a *Kraft*, mind pedig a *Wagen* része jel, tehát mivel $1 + 1 = 2$, a *Kraftwagen* két jel. Ennek alapján kimondhatjuk: Ha egy nyelvi konstrukció még kisebb jelekre bontható, akkor maga nem lehet jel, hanem csak jelek együttese. Mivel a morféma az a nyelvi elem, amely jelszerűen viselkedik, s kisebb jelekre már nem bontható, a nyelvben csak a morféma jel, a fonéma jelrész, a szó és a mondat pedig jelkombináció.

⁸ Lásd hozzá HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, 327. 1. Hasonlóképpen LEKOMCEV a szót „összetett jelnek” tekinti: *Voproszi Jazikoznanyija*, 1960/1: 52. 1.

A morféma tehát központi helyet foglal el a nyelvi elemek körében. A legkülönbélebb nyelvi konstrukciók végső összetevői a morfémák. Ez az oka annak, hogy amikor közvetlen összetevők szerint elemzünk, az elemzés utolsó síkján mindig morfémákat találunk.

Szemben tehát azzal a sokak által vallott felfogással, hogy a morféma a legkisebb jel, mi azt valljuk, hogy a morféma a tulajdonképpeni jel. Ha egy szó két morfémából áll, akkor az már két jel, s nem egy. Gondoljunk ismét a *Kraftwagen* szóra. Jelenleg — többé vagy kevésbé tudatosan — az a szokás, hogy elismerjük a *Kraft* és *Wagen* részek jel voltát, s ettől függetlenül, ezzel szemben más alkalommal a *Kraftwagen*-t egy jelnek tekintjük. Ez viszont azt jelenti, hogy a *Kraftwagen* tulajdonképpen három jelet képvisel, tartalmaz, nevezetesen azt, hogy *Kraft*, azt, hogy *Wagen*, és azt, hogy *Kraftwagen*.

Azt állítani, hogy a szó (tekintet nélkül belső szerkezetére) jel, s hogy a szóban levő morfémák is jelek, nos ez azt jelentené, hogy a rész egyenlő az egésszel. Ez viszont logikai abszurdum. Itt említhetjük meg, hogy a modern halmazelmélet válságát is egy hasonló természetű elvi kérdés tisztázatlansága okozta. A halmazelmélet annak az elvi tételnek az alapján dolgozott, hogy a halmaz olyan együttes, amely nem azonos a benne foglalt elemekkel. Igen ám, csak hogy a halmazelmélet eljutott a halmazok halmazához, amely a szóban forgó alapkövetelményt már nem elégítette ki. Hisz a halmazok halmaza már azonos a tartalmazott elemekkel, amelyek maguk is halmazok. Hasonló válságba juttathatja a nyelvtudományt is az a következtelen eljárás, hogy egyfelől minden morfémát külön jelnek tekint, másfelől pedig a két vagy több morfémából álló szavakat is egy jelnek fogja fel.

A szó tehát — ha egynél több morfémából áll — szükségképpen nem egy jel, hanem több jel. Mármost mi a helyzet a több morfémájú szó jelentését illetően? Erre csak egyféleképpen felelhetünk. A több morfémájú szó jelentése az alkotó morfémák jelentéseinek összegével egyenlő. Tehát pl. *Schönheit* jelentése = *schön* + *heit*. Nos mindez rendben is lenne, ha nem ismernénk számos olyan esetet, amikor a szó jelentése láthatólag nem azonos az alkotó morfémák jelentéseinek összegével. Mi a helyzet ilyenkor? Erre elvben a következőket mondhatjuk: Ha a szó jelentése láthatólag nem azonos az alkotó morfémák jelentéseinek az összegével, akkor a) vagy csak egyetlen morfémából áll, b) vagy több morfémából áll ugyan, de nem olyan morfémákból, amelyek jelentéséhez képest a szó jelentése eltérést mutat fel, hanem olyanokból, amelyek jelentéséből a szó jelentése levezethető. Lássunk néhány konkrét példát:

Vegyük az angol *receive*, *deceive* típust. HARRIS — mint tudjuk — ezeket a szavakat két morfémára bontja *re* + *ceive*, ill. *de* + *ceive* módon.⁹ Mármost egy szó egy részét morfémának nyilvánítani annyit tesz, mint jelnek minősíteni. Jelről viszont csak akkor beszélhetünk, ha e jelnek jelentése is van. A *receive* és *deceive* szavak *ceive* része tehát csak akkor lehet morféma, ha mindkettőnek van jelentése, s csak akkor lehet ugyanaz a morféma, ha mindkettőnek ugyanaz a jelentése. Mivel a *receive* és a *deceive* szavak *ceive* részének nincs közös jelentése (ha lenne, akkor annak valami hasonlóságot kellene eredményeznie a két szó összjelentésében), nem tekinthetjük őket ugyanazon morfémának, s mivel a *receive*-nek a *re*-, s a *deceive*-nek a *de*- nélkül egyáltalán nincs jelentése, nem tekinthetjük őket morfémáknak sem. Félő, hogy e tekintetben FRENEK van igaza.¹⁰

⁹ *Methods in Structural Linguistics*, 161. l.

¹⁰ FREI, H., *Critère de délimitation*, 21—22. l.

Mármost mi a helyzet azokban az esetekben, amikor tudjuk biztosan, hogy a szó több morfémából áll, de a szó jelentése láthatólag nem vezethető le az alkotó morfémák jelentéséből? Itt vannak pl. a következő német szavak: *verstärken*, *vergehen*, *verlesen* stb. Hogy a *ver-* mindhárom szóban önálló morféma, az vitathatatlan. (A *ver-*-nek nyilván egészen más a státusza, mint az angol *ceive-*-nek a *receive-*-ben. A *verlesen* vagy a *vergehen* mellett ugyanis a *lesen*, ill. a *gehen ver-* nélkül is előfordul, miközben jelentése ugyanaz, mint a *ver-* társaságában; a *ceive* is előfordul a *re-* nélkül, de a különböző előfordulásai semmi hasonlóságot nem eredményeznek a szavak jelentésében.)

A *ver-* esetében szintén megoldható a kérdés oly módon, hogy különböző homonim *ver-* morfémákat tételezünk fel. Kb. így:

verstärken, *vergrössen*, *vertiefen* = *ver*₋₁
verlesen, *verzählen*, *versprechen* = *ver*₋₂ stb., stb.

Elismerjük, hogy a gyakorlatban nagyon nehéz, sokszor ma még egyenesen lehetetlen objektíve eldönteni, hogy melyik homonim morfémával állunk szemben. De elvileg mégis ragaszkodnunk kell ahhoz a nézetünkhöz, hogy a szó jelentése az alkotó morfémák jelentésének összegével egyenlő. Mert ha elfogadnánk, hogy a szó jelentése lehet olyan is, amit nem vezethetünk le az alkotó morfémák jelentésének összegéből — nos ez azt jelentené, hogy a morfémákat, amelyek jelek, esetenként nem a jelentésük alapján használjuk. Akkor viszont minek az alapján?¹¹

Röviden érinteni kívánjuk a mondat jelentésének kérdését is. Többé vagy kevésbé tudatosan él az a meggyőződés, hogy a mondat jelentése — az alkotó morfémák jelentéséhez képest — valami többletet tartalmaz, nem azonos azok mechanikus összegével. LEES egy helyütt egyenesen kétségbe vonja, hogy a mondatnál alacsonyabb rangú elemeknek egyáltalán lenne jelentése.¹² Mármost amennyiben a mondat jelentésének „többletet” úgy értjük, hogy az alkotó morfémák jelentéseinek összegéhez járul még a mondat szerkezete (gondoljunk a *John hits Bill* és *Bill hits John* típusú különbségre), akkor e többletet el kell fogadnunk. Egyébként azonban úgy gondoljuk, hogy az a bizonyos többlet, amit oly gyakran hangoztatnak, nem a mondat jelentésében, hanem a denotátumában van.¹³ Ahhoz, hogy egy mondat jelentését megértsük, elég annak a nyelvnek az ismerete, amelyik nyelven a mondat szól. Ahhoz azonban, hogy a mondat denotátumát is ismerjük, sokszor még egyebet is kell tudnunk. Szemben tehát LEES nézetével, aki, mint láttuk, hajlik affelé, hogy csak a mondat esetében ismerje el a jelentést, mi affelé hajlunk, hogy valójában csak a morféma saját jelentését ismerjük el, s minden morfémánál nagyobb szerkezet jelentését az alkotó morfémák jelentéseinek összegeként magyarázzuk. A „többlet” a denotátumok síkján áll elő. Ezt bizonyítja talán az a körülmény is, hogy a „többlet”-et sok nyelvész hangoztatta, de precízen megfogni egyik

¹¹ EBELING szerint a *re-*, illetve a *de-* a fenti angol szókban jelentés nélküli formális index. *Linguistics Units*, 112. l.

¹² *Language XXXIII*, 398. l.

¹³ „I venture to propose the following thesis: the links between a language sign and an extra-linguistic object, between a phrase and an extra-linguistic situation, carry much more information than language units *per se*, i.e. the designatum essentially *heightens* the informational charge of the *designans*.” (ANDREJEV, N. D., „Models as a Tool in the Development of Linguistic Theory”, 189. l.)

sem tudta, mert ehhez már ki kellett volna lépnie a denotátumok világába, azaz el kellett volna hagynia a nyelvet.

Sajátos helyzetben vannak — e tekintetben — az ún. szólásmondások. Íme egy magyar példa: *Csütörtököt mondani*. Szóról szóra: *To say a Thursday*. Átvitt értelemben azt jelenti, hogy 'meghiúsulni, nem sikerülni'. Mármost felvetődik a kérdés, hogy a *csütörtököt mondani* kifejezésnek a jelentése az, hogy 'meghiúsulni'? Nem inkább arról van-e szó, hogy ez sajátos denotátuma? Általában hajlanánk annak feltételezésére, hogy míg egy szólásmondásban az alkotó morfémák önállósága nem homályosodott el, addig a „képes értelem” nem a jelentése az illető morféma sornak, hanem a denotátuma. A mondat összjelentése tehát levezethető az alkotó morfémák részjelentéseiből. Az, ami nem vezethető le az alkotó morfémák saját jelentéséből, az, ami sokszor mint elemezhetetlen egész áll szemben a mondattal, mint egésszel, nos az nem a jelentése a mondatnak, hanem a denotátuma. A denotátum természetesen csak a nyelvtudomány szempontjából elemezhetetlen — más tudományok szempontjából éppen úgy elemezhető, ahogy mi a mondat jelentését tudjuk elemezni.

3. Az előző pontban egyértelműen arra a megállapításra jutottunk, hogy a nyelvben a morfémák a jelek; ami több morfémából áll, legyen az szó vagy mondat, nos az nem lehet egy jel, az per definicionem jelek kapcsolata lehet csak. Ennek a felismerésnek a fényében érintenünk kell egy állítólagos különbséget, amely a nyelv és egyéb jelrendszerek között állna fenn, egy olyan különbséget, amelynek bevezetése BÜHLER nevéhez fűződik.¹⁴

BÜHLER, a matrózok zászló-nyelvének meg az emberi nyelvnek az összehasonlítása alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az emberi nyelv kétosztályos jelrendszer, szemben más jelrendszerekkel, amelyek egyosztályosak. Mit értett BÜHLER ezen a különbségen?

Nézzük a matrózok zászló-nyelvét. Ebben a nyelvben ilyen kifejezések vannak:

□ ○ △ = Van távirat számomra?

○ □ △ = Nincsen.¹⁵

Mármost — állította BÜHLER — az imént idézett zászló-mondatra az jellemző, hogy azokban az egyes szavaknak, azaz zászlóknak nincs jelentése, csak az együttesüknek, a kombinációjuknak. Ezzel szemben az emberi nyelv mondataiban a szavaknak is van saját jelentésük, meg a mondatoknak is van összjelentése. Ezért kétosztályos jelrendszer a nyelv, szemben az egyosztályos zászló-nyelvvel.

BÜHLER eme megkülönböztetése alapvetően és egyértelműen téves. Miért? Azért, mert az egyes zászlók, ha már a hasonlatnál maradunk, nem szavak, hanem fonémák. Amiként a *b*, *o* és *y* fonémának nincs saját jelentése, csak az együttesüknek (*boy*), ugyanúgy a □, ○ vagy △ zászlónak sincs saját jelentése, csak a kombinációjuknak van. Ebből viszont egyértelműen következik, hogy az egyes zászlók nem szavai a zászló-nyelvnek, csak fonémái. S a □ ○ △ ill. ○ □ △ stb. kombinációk nem mondatok, hanem szavak.

A BÜHLER által hangoztatott különbséget egyébként a modern információelmélet sem erősítette meg.

¹⁴ BÜHLER, K., Sprachtheorie, 72. l.

¹⁵ BÜHLER: i. m. 71. l.

4. Végezetül röviden foglalkozni kívánunk a nyelvi jelek motiválatlanságának a kérdésével.

Tudjuk, hogy a negyvenes évek elején — elsősorban a koppenhágai Acta Linguisticában — nagy vita folyt arról a kérdéstről, hogy a nyelvi jelek „önkényesek”-e avagy sem. Meg kell mondanunk, hogy általános ismeretelméleti szempontból e vita rendkívül alacsony színvonalon mozgott. Azt vitatta ugyanis, hogy önkényesek-e a nyelvi jelek, holott köztudomású, hogy a jel esetében létfeltétel az önkényesség, az a körülmény tehát, hogy a jel olyasvalamire utaljon, ami nincs benne, hanem rajta kívül áll. Helyesen nem azt kellett volna tehát feszegetni, hogy önkényesek-e a nyelvi jelek, avagy sem, hanem azt, hogy jelek-e a nyelv elemei avagy egyebek. A mi terminológiánkban a jel önkényessége azt jelenti, hogy a jel alakjából annak használati körére nem lehet következtetni. A jel tehát önkényes, teljesen és minden megszorítás nélkül.

Foglalkoznunk kell azonban a jelek ún. motiváltságának a kérdésével. Az alap gondolat SAUSSURERE megy vissza, az ő „relativement arbitraire” kategóriájára. ULLMANN erről így nyilatkozik: „Leader’ is motivated in as much as its morphological structure suggests the idea of ‘leading’ + an agent noun; whether its components ‘lead’ and ‘-er’ are motivated or not is of no direct relevance.”¹⁶ ULLMANN még számos más természetű motivációt sorol fel, de ez az egy példa is jól érzékelteti, hogy mire gondol valójában.

A tradicionális szemantika szerint a ‘leader’ szó tehát egy motivált jel. A motivált jel fogalma szerintem nyilvánvalóan téves, mert ellene mond a jel önkényességének. Ha a ‘leader’ egy motivált jel lenne, akkor egyáltalán nem lenne jel. A nehézséget úgy háríthatjuk el, hogy feltételezzük: a ‘leader’ két jelből áll, nevezetesen ‘lead’ és ‘-er’ jelekből, s így azok, mivel jelek, mindketten önkényesek, tehát nem motiváltak.

A több morfémájú szó nem motivizált jel, hanem több nem motivizált jel együttese. Helyesen tehát nem motiváltságról, hanem összetett jellegről kell beszélnünk.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban nem hallgathatjuk el H. FREI esetét. FREI azt akarta bizonyítani BUYSENS ellenében, hogy a szintagma is egyetlen jel. Tette ezt pedig a következő megállapítással: „Par consequent, le signifiant de syntagme et le signifié de syntagme ne résultent pas de la combinaison entre des signifiants, resp. des signifiés, mais entre des signes.”¹⁷ Ez viszont éppen azt bizonyítja, amit BUYSENS is állított, hogy tudniillik a szintagma nem lehet egy jel.

VII. Jelentés és metalingvisztika

1. Ebben a fejezetben a nyelvtudomány egyik sajátos irányzatával foglalkozunk. Ez az irányzat — a metalingvisztika — központi szerepet tulajdonít az emberi megismerésben a jelentésnek, és a jelentések nyelvenként megfigyelhető eltéréseiből messzemenő következtetéseket von le a népek közti megértés lehetőségeit illetően. Az alábbiakban először is összefoglaljuk a metalingvisztika legfontosabb megállapításait, majd néhány kritikai megjegyzést fűzünk

¹⁶ The Principles . . . 87. l.

¹⁷ FREI, H., „L’unité linguistique complexe”: Lingua XI, 131. l.

hozzájuk. A dolog természetéből következően itt érintjük a jelentés és a fordítás viszonyának néhány kérdését is.

2. A metalingviztika, mint önálló stúdium, arra tekinti magát hivatottnak, hogy vizsgálja mindazokat az összefüggéseket és érintkezési felületeket, amelyek a nyelv és az illető nyelvet beszélő nép kultúrája között jönnek létre. A metalingviztika ilyenformán azzal az igénnyel lép fel, hogy szélesebb alapokra helyezze, ill. felváltsa a tradicionális szemantikát. Hogy e stúdium elsősorban Amerikában virágzott ki, abban bizonyára jelentős szerepe van annak a hagyományosan szoros kapcsolatnak, amely Amerikában a nyelvészet és az etnográfia között áll fenn.

A metalingviztika — mint önálló területre igényt tartó és sajátos módszertani eljárásokkal rendelkező tudományág — WHORF BENJAMIN írásaiban jelent meg. A nemzetközi közvélemény, főleg az európai nyelvészek figyelme inkább csak munkáinak gyűjteményes, posztumusz kiadásai után fordult feléje. Ezek közül említésre méltó az 1952-ben napvilágot látó *Collected Papers on Metalinguistics* és az 1956-ban megjelent *Language, Thought and Reality*. Itt közölt általánosításai során WHORF azt állítja, hogy alapvetően elhibázott az a feltevés, miszerint minden ember rendelkezik a megismerés folyamatában egy közös logikai rendszerrel, amely a nyelvtől független. WHORF szerint a nyelv szabja meg, hogy a beszélő miként észleli a külvilágot, és hogyan vélekedik arról. Mivel a nyelvi sémák népenként különbözőek, a különböző népek — nyelvi rendszerük sajátágaiból kifolyólag — más-más világnézetet nyernek. WHORF tehát azt állítja, hogy a nyelv nemcsak kifejezi gondolatainkat, hanem meg is határozza azokat.

E megállapításokhoz WHORF úgy jutott el, hogy részletes analízisnek vetett alá néhány primitív indián nyelvet meg kultúráját, így főként a hopi nyelvet, és vizsgálatait összehasonlította az indoeurópai nyelvek hasonló síkjaival. Ez utóbbi csoport neve WHORF-nál Standard Average European, azaz SAE.

A tudományos előzményekkel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy WHORF elméletének Amerikában is, és Európában is voltak előzményei. Amerikában főként SAPIR pengetett hasonló gondolatokat. Idézem egy passzusát, melyben a gondolati rokonság elég világosan kifejezésre jut: „The understanding of a simple poem, for instance, involves not merely an understanding of the single words in their average significance, but a full comprehension of the whole life of the community as it is mirrored in the words, or as it is suggested by their overtones . . . We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community predispose certain choices of interpretation.”¹ A metalingviztika európai úttörői közül elsősorban HUMBOLDT, CASSIRER és WEISGERBER jön számításba.

Most pedig foglaljuk össze WHORF főbb téziseit:

WHORF egyik legfontosabb tételét a nemzetközi szakirodalom a nyelvi relativitás elvének nevezte el. Az egyén — mondja ki WHORF e tételében — sohasem ismeri meg szabadon a környező valóságot. Mert még akkor is, amikor a legszabadabbnak érzi magát, anyanyelvi hovatartozása eleve az interpretáció bizonyos módjára utalja. Ennek következtében a relativitás nyelvészeti elvét kell bevezetnünk, amely azt vallja, hogy nem minden beszélő jut ugyanazon

¹ SAPIR, Selected Writings, 162. l.

külvilág szemlélete alapján azonos eredményre. A különböző nyelvtanok használói különböző megfigyelésekhez jutnak el, a külvilág azonos aktusait más-képpen értékelik, s ennek megfelelően különböző világkép alakul ki bennük. WHORF — SAPIRHOZ hasonlóan — ezt így foglalja össze: „We cut and organize the spread and flow of events as we do largely because, through our mother tongue, we are parties to an agreement to do so, not because nature itself is segmented in exactly that way for all to see.”²

HOLJER a relativitás eme elvét interpretálva rámutat az SAE nyelvek és a navaho indián nyelv között egy, a színfogalmak terén megfigyelhető különbségre. A navaho nyelv és az SAE nyelvek azonos módon osztják fel a spektrumot, két különbségtől eltekintve. Azt a szakaszt, amit mi Európában osztatlanul feketének látunk és hívunk, a navahók két külön fogalmi egységre bontják. Viszont a spektrumnak azt a szakaszát, amit mi kékre és zöldre bontunk, a navaho egy osztatlan fogalmi egységnek fogja fel.³

WHORF hangoztatja a nyelvi rendszer kötelező jellegét. Ez úgy értendő, hogy a nyelvi rendszer, mely meghatározza a gondolkozást, a beszélő tudatán kívül álló, ellenőrizhetetlen, háttér jellegű jelenség. A gondolkozás mindig nyelvi alapon megy végbe, de nemcsak a szavak segítségével, hanem a nyelv kategóriáinak, grammatikai rendjének sokszor egészen absztrakt módon érvényesülő formáiban is.

Annak illusztrálására, hogy miként érvényesülnek a grammatika absztrakt kategóriái a gondolkozásban és a szemléleti módban, WHORF egybeveti az SAE nyelvek és a hopi nyelv igeidő-rendszerét. WHORF szerint az egész európai gondolkodásra rányomja a bélyegét az itt beszélt nyelvek igeidő-rendszere, nevezetesen múlt, jelen és jövő világos különválasztása.

WHORF szerint a nyelv szerkezete és a kultúra egésze között összefüggés áll fenn. A történelem folyamán a nyelv és a kultúra együtt fejlődik, kölcsönösen befolyásolják egymást. De a nyelv az a tényező, amely a fejlődés határait megszabja. A nyelvi forma merevsége akadályozhatja a kultúra fejlődését, pl. új tudományos eredmények elterjedését stb.

3. Az előző pontban megpróbáltuk dióhéjban összefoglalni a metalingvisztika legfontosabb tételeit. Ezek közül kétségtelenül az a legjelentősebb, amelyik szerint a különböző nyelvű emberek ugyanazt a külvilágot nem egyformán ismerik meg, s nem egyformán értékelik. Mindenekelőtt azt kell tehát megnéznünk, hogy ez a megállapítás helyes lehet-e? Úgy véljük, hogy nem. Mégpedig azért nem, mert a bennünket környező külvilágot nemcsak a nyelvi anyag alapján ismerjük meg, hanem közvetlenül is. Az anyanyelv valóban az interpretáció egy bizonyos módját sugallja, de ezt a közvetlen tapasztalat állandóan helyesbíti, kiegészíti és korrigálja. Vagy hogy a saját terminológiánknál maradjunk: Mivel minden nyelv egy sui generis rendszer, minden nyelv másképp tagolja, bontja fel a külvilágot a maga sajátos jelentéskategóriái segítségével. De a külvilág — azaz a denotátumok világa — nemcsak jelentéskategóriákon keresztül közelíthető meg, hanem közvetlenül is. Hogy a tűz meleg, azt nemcsak az anyanyelv sok előző nemzedék tapasztalatát magába sűrítő *meleg, forró* stb. szavain keresztül tudjuk meg, hanem úgy is, hogy kis-korunkban megégetjük a kezünket. Míg tehát a jelentések világa népenként

² WHORF, B. L., Collected Papers on Metalinguistics, 21. 1.

³ The Sapir—Whorf Hypothesis, 96. 1.

más és más, s elvben összehasonlíthatatlan és összemérhetetlen, addig a denotátumok, amelyek között az emberek élnek, voltaképpen ugyanazok az egész emberiség, ill. az emberiség igen nagy csoportja számára.

Érintenünk kell ennek kapcsán egy gyakori félreértést. Sokan — a metalingvisztika hatására — úgy vélekednek, hogy a különböző nyelvek az emberek világnézetét determinálják. Mondanunk sem kell, hogy erről szó sem lehet. Hogy az anyanyelvi hovatarozás a filozófiai értelemben vett világnézetet nem szabja meg, annak nyilvánvaló bizonyítéka, hogy ugyanazon nép körében, tehát az ugyanazon nyelvet beszélő emberek között nagyszámban találunk különféle világnézetűeket. Az ezeryi példa közül hadd hivatkozzunk az idealista HEGEL és a materialista FEUERBACH esetére, akik mindketten németek voltak.

Vagy térjünk vissza az említett spektrum-példához. Hogy a navaho nyelvben nincsen *kék* és *zöld*, mint jelentés, azt tudomásul kell vennünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a navahókat környező valóságban sincs kék és zöld szín, azaz — a nyelv szempontjából — nincs kék és zöld mint denotátum. S ha a nyelvükön keresztül a navahók nem is juthatnak el kék és zöld különbségéhez, a közvetlen tapasztalatukon, a szemükön keresztül eljuthatnak hozzá csakúgy, amint hogy mi, európaiak is fel tudjuk még bontani árnyalatokra a spektrumnak azt a szakaszát, amit nyelveink jelentéskincse alapján egyformán feketének kellene látnunk.

Vagy nézzük a hopi nyelv igeidő-rendszerét. Azért, mert a hopiban — a jelentések síkján — nem válik külön a múlt, a jelen és a jövő, azért a hopi ember számára is van előbbi és későbbi a valóságban. Ugyanez figyelhető meg pl. a mai indonézben is. Az igealak idő szempontjából ebben a nyelvben is teljesen irreleváns. Pl. *Saja pergi* azt jelenti, hogy 'én megyek' (*saja* = én; *pergi* = menni), közelebbi időmeghatározás nélkül. Ha mégis szükséges közelebbi időmeghatározás, akkor az indonéz úgy segít magán, hogy betold egy időhatározó szócskát. Pl. *Saja sudah pergi* = 'én mentem'. Kétségtelen, hogy ez nem múlt idő a mi fogalmaink szerint. De a denotátuma ugyanaz, mint a mi múlt időnknek.

Ami WHORF-nak azt a véleményét illeti, hogy a nyelv az a tényező, amely a kultúra fejlődését megszabja, nos ezt a leghatározottabban vissza kell utasítanunk. Nyelv és kultúra viszonyát érintettük már az I. fejezetben. Hangoztattuk, hogy a nyelv nem felépítmény, hanem a társadalmi érintkezés eszköze. Mindez alapvetően megszabja nyelv és kultúra viszonyát is. Ha a nyelv a társadalmi érintkezés eszköze, s nem a felépítmény része, akkor nyelv és kultúra két alapvetően más természetű jelenség. A nyelv ilyenformán nem lehet része a kultúrának; nem lehet annak egy fejezete, hanem csak eszköze. A nyelv sokkal elementárisabb jelensége az emberiség életének, mint a kultúra — tekintve, hogy a nyelv elsőfokú szükséglet kielégítésére hivatott.

4. Röviden érintenünk kell a fordítás kérdését is, mivel annak számos aspektusa összefügg azokkal a problémákkal, amelyek az imént a metalingvisztikával kapcsolatban vetődtek fel.

Kimondva vagy ki nem mondottan a fordítással kapcsolatban állandóan felbukkan az a nézet, hogy kongeniális, tehát maradéktalan és teljes értékű fordítás nincsen. Miből táplálkozik ez a nézet? Abból az — egyébként nyilvánvaló és tagadhatatlan — körülményből, hogy a nyelvek nemcsak jeleikben különböznek, hanem jelentésviláguk tagozódásában is. Ilyenformán — így

folytatódik a szóban forgó gondolatmenet — két különböző nyelv jelentéseit — mivel az egyes jelentések terjedelme nem azonos — sohasem lehet olyan pontosan „összerendezni”, hogy azok fedjék egymást.⁴

Mármost ha a fordítást úgy képzeljük el, mint egy műveletet, amikor „jelentésről jelentésre” haladunk, nos akkor valóban minden pesszimizmusra megvan az okunk. Gyakorlatilag azonban a fordítás sohasem jelentésről jelentésre halad. A fordítás mint művelet nem más, mint olyan tevékenység, amelynek során egy bizonyos nyelv jelentéseinek keresztül leírt denotátumot egy másik nyelv jelentéseinek keresztül írunk le.

Fentebb hivatkoztunk egy magyar szólásmondásra, arra, hogy *csütörtököt mondani*. Mármost ezt a kifejezést angolra kétféleképpen fordíthatjuk. Ha a jelentések síkján maradunk, akkor úgy kell fordítanunk, hogy *to say a Thursday*. A denotátumok síkján azonban úgy kell fordítanunk, hogy *meghiúsulni, nem sikerülni*. Amint tehát a szinonimák esetében különbséget tesszünk denotátum-szinonimák és jelentés-szinonimák között, ugyanúgy a jelentések esetében is különbséget kell tennünk denotátum-fordítás és jelentés-fordítás között. A jelentés-fordítás általában tökéletlen eredményre vezet, ha nem, akkor az egyezés véletlen. A denotátum-fordítás az igazi fordítás. Minden fordításnak az a célja, hogy egy másik nyelven kifejezett denotátumot a maga nyelvén fejezzen ki. Szó sincs tehát arról, hogy a fordítás esetében közvetlenül a jelentés érdekelne bennünket.

Tekintettel arra, hogy a fordítás a denotátum érdekében történik, hogy fordítani annyit jelent, mint egy meghatározott nyelven kifejezett denotátumot egy másik nyelven kifejezni, nos ennek alapján leszögezhetjük, hogy a fordítás, a kongeniális fordítás is megvalósítható, mégpedig mind elvileg, mind gyakorlatilag. Mert ha a jelentések nyelvenként nem is esnek egybe, a különböző típusú, terjedelmű, természetű stb. jelentéseken keresztül ugyancsak a denotátumok kifejezhetők. Míg tehát a jelentések síkján a különböző nyelvű népek között áthidalhatatlan különbségek vannak, addig a denotátumok síkján nincs akadály a megértésnek. Ha a népek a jelentések síkján közelednének egymáshoz, akkor az emberiség jövője szükségképpen meg nem értéssel, gyűlölködéssel, háborúskodással lenne tele. De a denotátumok síkján megértés, barátság és béke lehet az emberiség jövődjének jellemzője.

5. A közelmúltban egy kiváló matematikus egzakt módon is megfogalmazta az általunk képviselt nézetet, hogy a fordítás, tehát a különböző nyelvű népek közötti kölcsönös megértés, teljesen lehetséges. Igaz ugyan, hogy nem konkrétan a fordításra mondta ki tételét, de az arra is vonatkozik.

FEINSTEIN általános, információelméleti szempontból fogalmazta meg a mondanivalóját, a következő formában: Ha van egy forrás, amely elég hosszú ideig ad, akkor ehhez a forráshoz mindig tudunk találni egy olyan csatornát, amelyben a zaj elég kicsi ahhoz, hogy a közlések lényegét megbízhatóan megértsük.

Vonatkozik ez a tétel mindenekelőtt a külvilág és az emberi megismerés kapcsolatára. A bennünket környező külvilágot is felfoghatjuk forrásnak, mégpedig olyan forrásnak, amely elég hosszú ideig ad üzeneteket. A FEINSTEIN-tétel szerint ehhez a forráshoz mindig találunk eléggé zajmentes csatornát,

⁴ Így pl. BALDINGER: i. m. 23. l.

⁵ FEINSTEIN, A New Basic Theorem of Information Theory. I. R. E. 1954, 2 – 22. l.

más szóval: a bennünket környező világot lényegét tekintve megismerhetjük. (Egészen nyilván soha — ehhez ugyanis abszolút zajmentes csatorna kellene, amilyen természetesen nincsen.)

FEINSTEIN tétele érvényes két idegen nyelvű ember, ill. nép viszonylatában is. Ugyanis idegen nyelvű beszédtársunkat is felfoghatjuk forrásnak. Ha e forrás elég hosszú ideig ad üzenetet, akkor ehhez is szükségképpen találunk egy olyan csatornát, amely a megértéshez eléggé zajmentes. Tehát a különböző nyelvű népek közötti megértés lehetősége matematikailag, elvileg is lehetséges. Hogy gyakorlatilag is az, azt korábban is tudtuk.

VIII. Összefoglalás

1. Röviden összefoglaljuk tanulmányunk fontosabb megállapításait.

A tradicionális szemantika azon minduntalan hangoztatott nézetével szemben, mely szerint a jelentés lelki jelenség, amely képzet vagy fogalom formájában él a nyelvközösség tagjainak fejében, tudatában, azt az álláspontot képviseltük, hogy a jelentés nem lelki, hanem objektív jelenség, elsődleges formában tehát nem a nyelvközösség tagjainak a fejében él, hanem az egyéni tudatokon kívül, azoktól függetlenül.

Kétségtelen, hogy pillanatnyilag a strukturalista nyelvészet legfontosabb feladata a jelentés fogalmával kapcsolatban az, hogy szembeforduljon a jelentés szubjektív voltának évezredek koncepciójával. Míg a nyelv egyéb aspektusainak vizsgálatában a pszichologizmus már leküzdött álláspontnak tekinthető, addig a jelentéstan területén mindmáig makacsul tartja magát.

A nyelv objektivitásának megértéséhez, s ezzel együtt a jelentés objektivitásának megértéséhez is a filozófia részéről MARX adta a legértékesebb hozzájárulást, amikor felfedte a társadalmi objektivitás fogalmát. De a nyelv, s azon belül a jelentés objektivitásának megértését nagymértékben megközelítette a strukturalista nyelvészet is, amely úgy jött létre, hogy leszámolt a pszichologizmussal.

2. A tradicionális szemantika szüntelenül összekeveri a jelentést és a denotátumot. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a jelentést a képzetrel vagy a fogalommal azonosítja. Mivel a képzetek szubjektívak, s egyénenként eltérést mutatnak, a tradicionális szemantika azt tanítja, hogy a jelentések határozatlanok, bizonytalanok.

A jelentés határozatlanságának, bizonytalanságának tétele mellett a tradicionális szemantika a jelentéseket absztrakt és konkrét jelentésekre választja szíjjel, ami egyszerű összekeverése a jelentésnek és a denotátumnak.

A jelentés nem lehet sem képzet, sem fogalom. Ha ezekkel lenne azonos, akkor nem tartozna a nyelvhez, s a nyelvtudomány nem igényelhetné vizsgálatukat. A jelentés nem más, mint a szó használatának szabálya — s mint szabály, szükségképpen absztrakt lehet csak, s mint objektív jelentés szükségképpen határozott lehet csak.

3. A jelentés lényegében és általában független a kontextustól. Mivel a jelentés a szó használatának szabálya, a jelentés megelőzi a felhasználást.

A morfémát a jelentése alapján tesszük be a környezetbe — a morféma jelentés tehát az, ami a különböző környezetekben azonos. Ami csak egy meghatározott környezet esetében látszik a morféma jelentéséhez tartozónak, az nem a morféma jelentésében, hanem a környezetben van.

A jelentések általában sémák. Ha különböző jelentésű morfémák egymás mellé kerülnek, akkor az általános jelentések segítségével konkrét és egyedi denotátumokat is kifejezhetünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentés a kontextusban átlényegül, gazdagodik, individualizálódik stb. Ha téglákból boltívet készítünk, a téglák változatlanul szögletesek maradnak — csupán az egymással szemben elfoglalt helyzetük eredményez ívben meghajló vonalakat. A kontextusban egymás mellé kerülő morfémák nem egymás jelentéseit módosítják, hanem egymás denotátumait írják pontosabban körül a maguk környezettől független általános jelentésén keresztül. A morféma jelentése tehát lényegében teljesen autonóm.

4. Határozottan szembefordultunk azzal az elképzeléssel, mely szerint vannak a nyelvekben olyan szavak is, amelyeknek nincs jelentése. Akik így vélekednek, azok akarva-akaratlan a jelentés helyett a denotátumról beszélnek. Aminek nincs jelentése, az nem lehet jel, s ami nem jel, az nem tartozhat a nyelvhez, azaz nem fordulhat elő a nyelvben. Mivel a jelet nem a fizikai tulajdonságai teszik jellé, hanem valami rajta kívül álló teszi azzá, nos éppen ezért nyelvi jel, azaz morféma csak az lehet, aminek jelentése is van.

5. Ijesztő és megengedhetetlen következtelenség rejlik abban az eljárásban, amely a nyelv tulajdonképpeni jelét, a morfémát, és a több morfémából álló szavakat, ill. mondatokat egyformán jelnek tekinti. Ha ennek a felfogásnak igaza lenne, ez azt jelentené, hogy a rész egyenlő az egészszel. Viszont tudjuk, hogy ez nem igaz. Mivel a nyelvben a morfémák a jelek, mindaz, ami több jelből áll, szükségképpen már jelesoport, jelkombináció. Ebből következik, hogy a motivált jel fából vaskarika. Ami motivált, az már nem jel. A motiváltság legfeljebb abban az értelemben fogadható el, hogy egy komplex denotátum esetében az azt kifejező nyelvi szerkezet bizonyos részei, morfémái megfelelnek a komplex denotátum bizonyos részeinek, aspektusainak. Azonban szó sincs arról, mintha a mondat alkotórészei és a mondat denotátumának részei között valami mechanikus megfelelés állna fenn.

6. A jelentések nyelvenként eltérőek, csakúgy, mint a jelek. A jelentések síkján két nyelvet, ill. két különböző nyelvű szerkezetet általában nem lehet összemérni. A nyelvek legközönségesebb „összemérése”, a fordítás nem a jelentések síkján megy végbe. A fordítás esetében nem jelentéseket „keresünk” az egyik nyelvből egy másik nyelv „megfelelő” jelentéseihez — hisz a jelentések síkján nincs megfelelés. A fordítás azt jelenti, hogy egy bizonyos nyelven kifejezett denotátumot egy másik nyelven próbálunk kifejezni — a jelentésektől bizonyos értelemben függetlenül.

Míg a jelentések síkján a nyelvek között áthidalhatatlan különbségek vannak, a denotátumok ismerete és azonossága lehetővé teszi a különböző nyelveket, azaz különböző természetű jelentéseket használó népek teljes megértését.

Utószó

Itt közölt tanulmányom először angolul jelent meg 1963-ban (Questions of Meaning. The Hague, 1963. Mouton & Co.). Munkámat 1961 nyarán kezdtém el írni. Akkoriban — legalábbis itt Európában — az általános nyelvészet egészen más képet mutatott, mint ma. Itt Európában ugyanis a strukturalizmus és a tradicionális felfogás szemben állt egymással — vagy legalábbis azt hittük.

Kis könyvemet két „hátsó gondolattal” írtam. Először is valamilyen módon vissza akartam utasítani azt a vádat, hogy a strukturalizmus lebecsüli a jelentést. Azt akartam kimutatni, hogy a hagyományos — pszichologista, tudati jelentéskonceptió tudományos vizsgálatra nem alkalmas. Tehát azt szerettem volna bizonyítani, hogy a strukturalizmus nem lebecsüli a jelentést, hanem sokkal bonyolultabb, nehezebben megfogható jelenségnek tartja, mint a tradicionális nyelvészet. Másik hátsó gondolatom az volt, hogy körvonalazom — bármilyen kezdetleges formában is — egy BLOOMFIELD-i szemantika alapjait. Ugyanolyan egzaktság lebegett előttem a szemantikában, mint amelyet BLOOMFIELD az alaktan terén valósított meg, illetőleg akart megvalósítani.

Miközben én a BLOOMFIELD-i alaktan szemantikai ellenpárján törtem a fejem, Amerikában a BLOOMFIELD-i nyelvészet alapvető kritikát kapott, s a nyelvtudomány először ott, majd nyomában sokfelé számos tekintetben minőségileg új vágányokra siklott át.

Ami könyvem fogadtatását illeti, az túlnyomórészt elutasító volt. A transzformációs elemzéshez közel álló bírálóim nem értették meg azt a hevet, amivel a lingvisztikai pszichologizmust ostoroztam — hisz a transzformációs elemzés számos tekintetben visszatért az újgrammatikusok pszichologizmusához, s ismét az egyéni tudatban lejátszódó nyelvi jelenségeket állította a figyelem középpontjába.

Valamivel több megértést mutattak marxista bírálóim (e tekintetben a legterjedelmesebb bírálatot HERMAN JÓZSEFTŐL kaptam: Általános nyelvészeti tanulmányok III (1965), 242—58. lap).

Őszintén szólva a tanulmányomban előadott nézetek ösztönösen sokkal mélyebben vannak még bennem, hogysem HERMAN sok esetben meggyőző bírálatát — ha az racionálisan feltétlenül elfogadandónak látszik is — teljesen a magamévá tudtam volna tenni. S van néhány alapelv, amit soha nem fogok tudni feladni. Ezekből az alapelvekből pedig — jelentéktelen módosításoktól eltekintve — szemantikai nézeteim nagyjából-egészéből úgy következnek, ahogyan 1963-ban megjelent könyvem adja elő azokat. Ezeket a principiumokat így foglalnám össze befejezésképpen:

1. A nyelv jelek rendszere.
2. A jelet az teszi jellé, hogy egy közösség bizonyos szabályok szerint alkalmazza.
3. A jel alkalmazási szabálya a jelentés.
4. A jelentés, mint a nyelv egésze, elsődlegesen nem az egyéni tudat jelensége, hanem objektív, társadalmi jelenség.

ANTAL LÁSZLÓ

